

DOI: 10.7596/taksad.v3i2.316

Ön ve Erken Hanedanlar Devri'nde (MÖ. 3300-3000) Levant'ta Kurulan Ticaret Kolonilerinin Mısır Devletleşmesine Katkısı

İzzet Çıvgın¹

Öz

Bu metin, tarihöncesi dönemlerden başlayıp modern çağlara uzanan *kolonileşme* hareketlerini ve bunların kültürel değişmeye etkisini inceleyen bir makaleler dizisinin beşincisini oluşturmaktadır. Yazar, önceki çalışmalarında, neolitik kültürün Akdeniz'in uzak uçlarına taşınmasında, Güney Mezopotamyalı Ubeyd kültürünün Anadolu-Suriye hattına doğru genişlemesinde ve nihayet Yakın Doğu'nun ilk kenti Uruk civarında olgunlaştığı için onun adıyla anılan Uruk kültürünün Bereketli Hilal boyunca yayılmasında, *kolonileşme* benzeri nüfus hareketlerinin rolünü saptamayı amaçlamıştır. Bu metnin hedefi de, insan toplumlarının kalıcı olarak yerleşmek veya ticaret yollarının stratejik noktalarını denetlemek için kurdukları kolonileri ve bunların neden olduğu *kültürel karşılaşmanın* göçmenler ile yerliler üzerinde yarattığı davranış ve zihniyet değişikliğini incelemektir. Metnin özel amacı ise, Levant ya da Kenan olarak bilinen Doğu Akdeniz kıyılarının güneyinde 4. binyılın son çeyreğinde kurulduğu varsayılan ticaret kolonilerinin Aşağı ve Yukarı Mısır'ın siyasal ve ekonomik bütünleşmesinde (dolayısıyla Mısır devletinin inşasında) oynadığı rolü ortaya koymak; ticaret, kolonileşme ve devletleşme arasındaki sarmal ilişkiyi incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Ticaret Kolonileri, Kültürel Temas, Erken Devlet, Mısır, Levant.

¹ Artuklu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi. izzetcvigin@yahoo.com

The Contribution of Trading Colonies founded in Levant in Protodynastic and Early Dynastic Period (B.C. 3300-3000) to Egypt's Becoming a State

Abstract

This study is the fourth of an article series dedicated to colonization as a cause of cultural change. It discusses the effects of culture contact between lower (northern) and upper (southern) Egypt and the southern Levant during so-called Naqada expansion (widespread distribution of southern material culture at sites at the northern Egypt), and Egyptian colonization of the southern Levant assumed to be founded in the last quarter of the 4th millennium B.C. The ultimate objective of this study is to examine the relationship between long-distance trade, colonization and the state formation (state ideology, emergence of early elites, specialized craft production and political economy).

Keywords: Trading Colony, Cultural Contact, Early State, Egypt, Levant.

Giriş

Mezopotamya ile Mısır, MÖ. 4. binyıl sonlarında yazılı uygarlıkların doğduğu, köylü toplum örgütlenmesinden sonraki evreye geçilerek devletleşme atılımının başladığı iki merkezdir. Bunların ilkinde, yerleşik tarım kültürünün keşfi ile kentli toplumun ortaya çıkışı arasında 6 binyıllık uzun bir neolitik deneyim yaşandı; yani ilk köylerden kente sıçrayış çok zaman aldı. İkincisinde neolitik yerleşmeler 5. binyılda belirdi, eşitlikçi köy yaşamından Mısır devletini kuran Narmer'in krallığına kadar 2 binyıl beklemek yetti. Mezopotamya'da bağımsız kentler aynı zamanda kent-devletleriydi, bunlar MÖ. 24. yüzyılda Akkad Kralı Sargon'un hükmü altında birleşene dek *kent-devletleri* halinde ve *kent-devlet kültürü* içinde yaşadılar. Mısır devletleşmesi farklı gelişti: Menes'in (*Kurucu* kral Narmer'in) birleştirdiği Aşağı ve Yukarı Mısır, *ülke-devlet* (teritoryal devlet) olarak örgütlendi. Mezopotamya ve Mısır topraklarındaki devletleşme süreçleri, farklılıklarına karşın ortak özelliklere de sahipti. İkisinde de, devletleşmeye yön veren seçkinler, iktidarı görünür kılarak somutlaştırmak için anıtsal mimariye ve sıradan insanların asla elde edemeyecekleri (çok talep gördükleri halde

sınırlı miktarda üretilen ve bu yüzden statü işareti sayılan) lüks mallara ihtiyaç duydular. Bu, nadir bulunur doğal kaynaklara sahip bölgelerle uygarlık merkezleri arasındaki ticari ağların dinamik olmasını gerektiriyordu. Başka bir deyişle, ticaret yalnızca ekonomik bir etkinlik değil, aynı zamanda ideolojik anlamlarla yüklü -seçkinlerin iktidarlarını sürekli kılmalarına yarayan- siyasal bir araçtı; devletleşme ve ticaret karşılıklı olarak birbirini beslemekteydi. Ticari ağları açık tutmanın pek çok yolu vardır. Bunlardan biri, ticari üsler ya da ticaret kolonileri kurmaktır. Bu makale, Mısır’la takas ilişkisi geliştirdikleri bilinen iki bölgeden (ilki güneydeki Nübye’dir) birinin, kuzeydoğudaki Levant ya da Kenan kıyılarının, Mısır siyasal/ekonomik sistemi içindeki yerini, Mısır devletleşmesiyle bağlantısını ve lüks mallara daha hızlı ulaşmak için buralara Mısırlı göçmen gönderilip gönderilmediğini sorgulamaktadır.

1. Aşağı Mısır’dan Yukarı Mısır’a “Karmaşık Toplum”un Doğuşu

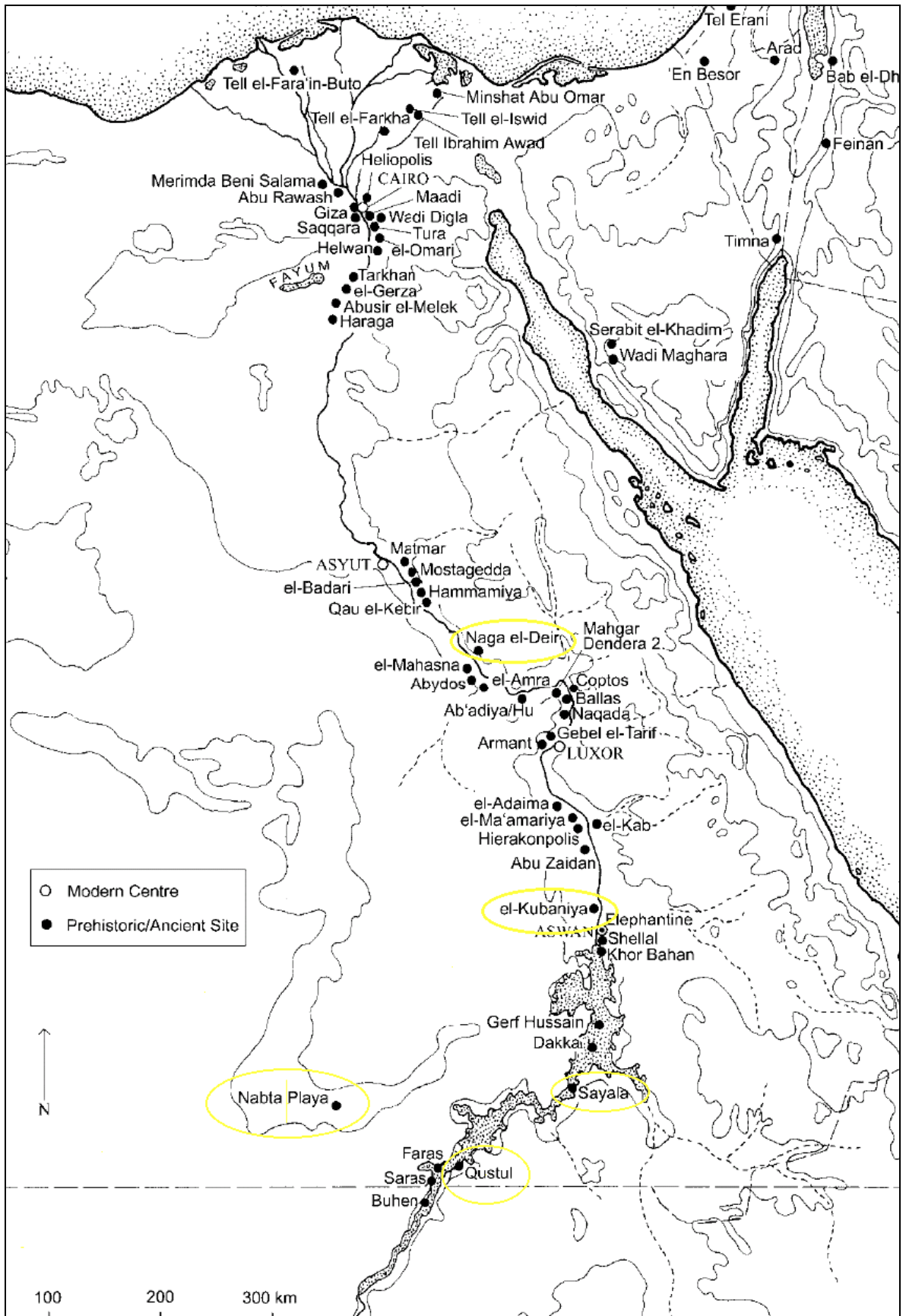
Mısır devletleşmesini anlamak için ilk bakılması gereken yer, uygarlığın can damarı olan Nil’dir. Onu benzersiz kılan bir doğa olayı MS. 20. yüzyılda Asvan Barajı inşa edilene kadar her yıl tekrarlanmış ve mucizeler yaratmıştır. Mısır’ı sulayan nehir iki koldan beslenir: Etiyopya kökenli *Mavi Nil* ile Orta Afrika’da doğan *Beyaz Nil*. Gücünü Etiyopya dağlarına inen yağmurlardan alan ve Nil’in toplam debisinin 2/3’ünü oluşturan Mavi Nil Hartum’da Beyaz Nil’e katılır. Mısır’ın güneyinde yaşayanlar, ağustos başında, akışın gürültüsünden ve su düzeyinin belirgin biçimde yükselmesinden taşkın yaklaşmakta olduğunu anlarlar; birkaç gün sonra taşkın kıyılara ulaşır ve ekilebilir ovalardan haftalarca ayrılmaz. Eğer taşkın aşırı derecede kuvvetli ya da zayıf değilse (“Alçak Nil” kadar “Yüksek Nil” de tehditkârdır), tarım arazileri alüvyona kavuştuğundan, işgal yıkım değil bereket getirir: Taşkın çekildiğinde, sulanmış ve gübrelenmiş olduğundan ekime hazır hale gelen toprak yüzeye çıkar. Taşkın nehir boyunca uzanan engebeli ve dar ovayı parçalara böldüğü için, civar nüfusunun kolaylıkla ekim-hasat yapabileceği büyüklükte arazilerin sınırı doğal biçimde çizilmiş olur. Başka bir deyişle, taşkın nüfusla uyumlu yerleşimlerin ortaya çıkışını hızlandırmıştır; bunların bazısı zamanla yerel krallıklar halinde örgütlenecektir (Wilkinson, 2011: 28-29).

Nil Mısır’a bereket getirmekle kalmaz; ülkenin ortak bir zihniyet, değerler sistemi ve siyasal ideolojide birleşmesini sağlar. Mısır mitolojisine göre, yaratılış serüveni kaosun dipsiz suları çekildiğinde ve o ana dek görünmez olan kara ortaya çıktığında başlar: Sahne taşkından sonra ekime hazır hale gelen ovaların yüzeye çıkışını andırmaktadır. Kara parçasının üzerinde Yaratıcı-Tanrı Atum oturmaktadır. Kaosun bitip Atum’un görünmesi yaratılışın başladığına işarettir. Mısırlı, bu anlatı ile *tanrısal iradeyi yansıtan kraliyet ideolojisi* arasında koşutluk

kurar: Atum hem evrensel düzenin hem Mısır siyasal sisteminin yaratıcısıdır. Atum, krallığı simgeleyen *biri kırmızı, diğeri beyaz iki taçla* resmedilir. Bu yolla onun “evrendeki ilk varlık” ve “ilk kral” olduğu vurgulanır. Yaratılışın düzeni ile siyasal düzen iç içe geçtiğine ve bunları birbirinden ayırma imkânı bulunmadığına göre, krala ya da kraliyet rejimine karşı gelmek nihilizmle ve yaratılışı inkâr etmekle eşdeğerdir (Wilkinson, 2011: 29-30).

Eski Mısır’da coğrafi terimler Nil’in konumuna göre oluşturulmuştur. Ülke dış dünyaya göre *güneydedir*: Nil güneyden akar, taşkın güneyden gelir. Mısır zihinsel haritasında güney “yukarı”dır, kuzey “aşağı”. Mısırologlar aynı yolu takip ettikleri için, güney *Yukarı Mısır*, kuzey *Aşağı Mısır* olur. Mısırlılar ülkelerini adlandırırken de nehirle bağlantılı kavramlar kullanırlar: “Yukarı ve Aşağı Mısır”a ya da *Nil Vadisi ve Deltası*’na karşılık gelen “İki Ülke” gibi. Nil ile Mısır’ı özdeş gören bir başka adlandırma “İki Kıyı”dır. Mısır’dan *Kara Ülke* diye de söz edilir, zira havzaya bereket getiren taşkın sırasında ovalar koyu renkli alüvyonla kaplanır. Mısırlıların başka bir nehir tasavvuru olmadığından Nil’e özel ad vermek gerekmez, o yalnızca *Iteru*, yani nehirdir. Ama Mısırlı açısından nehir gerçekte olduğundan daha kısadır; Asvan kenti (1. Çağlayan) ile Akdeniz arasında sıkışmıştır. Nil’in yüksek kesimlerinde, Asvan ile Hartum arasında, 6 çağlayan bulunur; Eski Mısır ile Nübye’yi birbirinden ayıran sınır 1. Çağlayan’dır. 1. ve 2. çağlayanlar arasındaki bölge *Aşağı Nübye* olarak bilinir. *Yukarı Nübye*, 2. ile 6. çağlayanlar arasındaki coğrafyanın adıdır (Wilkinson, 2011: 32-33).

Mısır devletleşmesi ile Nil’den kaynaklanan coğrafi koşullar arasında sıkı bir bağ vardır. Örneğin Yukarı Mısır’daki kıyı şeridi çok dardır, tarıma elverişli topraklar az olduğundan Nil’in yukarı kısımlarında nüfus sınırlı kalmıştır. Ancak *İki Ülke*’nin güneyi başka doğal avantajlara sahiptir. Nil’in iki kıyısından da çöllere doğru *nadiren sulak, yılın büyük bölümünde kuru* nehir yatakları uzanır. Bu yataklara da “vadi” denir, ancak genellikle kurumuş olan bu vadiler ile Nil’in Delta dışındaki yukarı kısmını tanımlamaya yarayan kavram (*Nile Valley*) birbirine karıştırılmamalıdır. Vadiler, hammadde (değerli taşlar, bakır, altın) bakımından zengin bölgelere ulaşma kolaylığı sağlarlar. Mısır krallığının ortaya çıkışını mümkün kılan *kasaba-kent büyüklüğündeki bölgesel merkezlerin* hep Yukarı Mısır’da kurulmalarının bir nedeni bu avantajlı coğrafi konumdur (Wilkinson, 2011: 33).

Levant/Kenan, Aşağı Mısır, Yukarı Mısır ve Aşağı Nübye yerleşimleri
(http://www.egyptologie.be/images/map_predynasticRGB.gif)

Başlıca ekonomik etkinliği tarım ve hayvancılık olan neolitik köy toplumundan kentli-devletli topluma ya da uygarlığa geçişi mümkün kılan şey, *toplumsal tabakalaşmadır*. Mezopotamya ve Mısır uygarlıkları arasındaki bir başka ayırım, ilkinde tabakalı düzene yapılan vurgunun daha yoğun olmasıdır. Olgun Mısır uygarlığında *aşırı eşitsizlik üreten katı sınıfsal ayrışma*, neolitikten devlete çok hızlı sıçrayan Nil Vadisi'nin erken devirlerinde de gözlenir. Ancak Hanedan-öncesi *Neolitik ve Kalkolitik çağlarda* (5100-3300) Aşağı ve Yukarı Mısır'daki *tabakalaşma düzeyi* kesinlikle aynı değildir.

1a. Mısır'da Çiftçi-Otlaticılık ve Erken Neolitik Kültür (5100-3900)

Mısır, avcı-toplayıcı yaşam biçiminin hâkim olduğu ve tarım kültürünün henüz Vadi'ye ulaşmadığı çağlarda (10000-5100) çekirdek ailelere ev sahipliği yapıyordu. Ülkenin tarım ve yerleşik kültürle tanıştığı *Neolitik dönemde* (5100-3900) ise, aileden daha büyük toplumsal birimler belirmeye başladı. Mısır'a neolitik kültürün Doğu Akdeniz kıyılarından girdiği hususunda fikir birliği vardır, zira bu ülkede yetiştirilen evcil bitki ve hayvan türlerinin (*triticum dicoccum* buğdayı, arpa, koyun, keçi) ilk evcilleştirildiği coğrafya Nil Havzası değil Güneybatı Asya'dır (Diamond, 2002: 131-132, 237). Mısır'ın *erken neolitik kültürünü* (5100-4500) temsil eden 3 yerleşim (Merimde-Benisalame, Omari, Badari) birlikte incelendiğinde karşımıza tahıl tarımı, besicilik (sığır, koyun/keçi, domuz), toplayıcılık (kök bitkiler, meyveler), balıkçılık ve avcılık (ceylan, su kuşları) gibi sektörlerden oluşan *geçimlik ekonomi* çıkıyor (Koehler, 2010: 27). Periyodik su taşkınlarının getirdiği bereket sayesinde kendine yeten bu tür ekonomiler, normal koşullarda denetim-yönetim mekanizmalarına ihtiyaç duymazlar. Nil'in doğal akışına yalnızca iki durumda müdahale gerekir: taşkın düzeyinin tarımsal üretimi tehdit edecek denli yüksek ya da alçak olması. Köylü dayanışmasını ve koordinasyon gerektiren yönetsel aygıtı zorunlu kılan bu haller dışında her aile nafakasını kendisi kazanabilir, acil durumlar için sınırlı da olsa *tarımsal fazla* biriktirebilir. Amerikalı antropolog Sahlins'in kavramlarıyla ifade edersek, *domestik/hane-tipi üretim biçiminin* geçerli olduğu bu tarz ekonomilerde nüfus artış hızı çok istikrarlıdır (Köhler, 2010: 38-39).

Geç Neolitik'te (4500-3900) ekonomi tarım temellidir, ama uzmanlaşma yolunda çekingен adımlar da atılmıştır. Bireyin geçimini sürdürmesine yetecek denli üretken olmasa ve tam-zamanlı bir sektöre dönüşmese bile, karşılıklı takas sayesinde ekonomiye eklemlenen arkaik bir zanaatın (sepetçilik, taş işçiliği, çömlekçilik) doğduğu gözlenir. Akdeniz'e kıyısı olup Nil Deltası'nı içine alan Aşağı Mısır, Hanedan-öncesi dönemin büyük bölümünde eşitlikçi toplum özellikleri göstermeyi sürdürür: Tarihöncesi eşitsizlikleri saptamaya yarayan

mezar büyüklükleri ve hediyelerine bakılırsa, Aşağı Mısır'da tabakalaşma geç başlamıştır. Yine de, Kahire yakınlarında konumlanan el-Omarî'deki yetişkin bir erkek mezarı (4500-4100), yerleşimin başka mezarlarında rastlanmayan özelliklere sahiptir. Boyutu ve ölünün yanına konan hediye sayısı bakımından diğerlerine benzeyen mezar, yüzeydeki dikmelere bakılırsa çitle çevrelenmiştir ya da üzerine orada toplumun saygın bir üyesinin yattığını kanıtlayan bir baraka inşa edilmiştir. Ölüye diğerlerinden farklı olarak 30 cm uzunluğunda ahşap bir asa eşlik eder ki bu objenin “toplumsal statü” göstergesi olması muhtemeldir. Orta-Yukarı Mısır'da serpilene neolitik kültürler daha hiyerarşik ve karmaşıktır. Badari dönemi (4400-3800) mezar büyüklükleri ve hediyeleri, Orta Mısır'daki statü farklılaşmasının bariz olduğunu gösterir: Kültüre ve döneme adını veren Badari yerleşimindeki mezarların % 8'i geri kalan % 92'den daha *zengindir*. Badari'yi izleyen Naqada I (3800-3600) döneminde eşitsizlik keskinleşir; *yemel seçkinlere* ait olduğu sanılan mezarlardaki lüks ve *egzotik* (uzak diyarlardan ithal) obje miktarı artar. Bu verilerden çıkan sonuç, Nil Vadisi'nin 4. binyıl başında (Erken Bakır Çağı'nda: 3900-3600) *devlet* ve devletten önceki evreyi tanımlamak için önerilen *şeflik* adını hak edecek bir toplumsal örgütlenme düzeyine erişmemiş olduğudur: Kavmî bağları muhafaza eden köy toplumu, saygınlıkları yaş ve deneyimden gelen önderlerin otoritesi altında birleşmiştir. “Şeflik” düzeninin doğumu için bile binyılın ikinci yarısı beklenmelidir (Köhler, 2010: 43; Wilkinson, 1999: 23-24).

1b. Nüfus Artışı, Bölgesel Merkezler ve Filistin'le Takas (4000-3500)

Mısır'daki hiyerarşikleşme-tabakalaşma-eşitsizlik düzeyi, 4. binyılın başından sonuna dek sürekli artmıştır. Toplumsal dönüşüm bir kez başlayınca onu geri sarmak olanaksızdır; Nil Havzası artık siyasal, kültürel ve ekonomik açılarından karmaşık toplumlar üretmektedir. Bu gelişmeyi besleyen dışsal faktör, MÖ. 3600 civarında çöl bölgelerinin daha da kuruyup yaşanabilir olmaktan çıkmasıdır. Buradaki göçerlerin Nil'e yaklaşmak dışında çareleri yoktur; onların gelişi ise kıyı bölgeleri nüfusunun artması demektir. Kıt kaynaklara erişim zorlaşırken surlarla korunan kasaba sayısında artış olur. Doyurulması gereken boğaz çoğaldıkça tarımsal verimi artırma çabaları hız kazanır. Mısır toplumunun köyden büyük merkezler etrafında örgütlenmek dışında çaresi kalmamıştır (Wilkinson, 2011: 24). Nüfus genişlemesi kuşkusuz geçimlik ekonominin miadını doldurmasına ve yeni bir üretim biçiminin kurgulanmasına yaramıştır. Açığa çıkan işgücü, ev-içi zanaatta uzmanlaşma yaratır; nüfus artışıyla birlikte, tarımsal artığı depolama yetkisi, kurumsallaşmayı yöneten ve topluluğu temsil yeteneğine sahip olan siyasal seçkinlerin elinde toplanır. Neolitikten uygarlığa geçişin ilk kanıtı zanaatta (çömlekçilik ve taş işçiliğinde) uzmanlaşmadır. Nil Deltası ve Nil Vadisi'nde atölyeler kurulur; bir tür arz-talep mekanizması içinde Buto, Maadi (Aşağı Mısır) ve Naqada (Yukarı Mısır) gibi bölgesel merkezler belirir. Bu dönemde (Erken Bakır Çağı: 3900-3600) bile, *erken*

seçkinler olarak adlandırılan gruplar zanaat etkinliği üzerinde söz sahibidirler. Zanaatın hane-içi bir sektör olmaktan çıkıp uzmanlarca yürütülen tam-zamanlı bir işe dönüşmesi 3 faktöre bağlıdır: talep, hammaddeye erişim kolaylığı, zanaatkârın uzmanlık düzeyi. Özellikle metal işçiliği gibi yüksek ısı ve dolayısıyla bol yakıt gerektiren zahmetli bir işin altından kalkmak için bu faktörlerin hepsinin birden karşılanması gerekir (Köhler, 2010: 39).

Nil Havzası'nın ilk bakır objelerini Aşağı Mısır'ın Maadi kültürü (MÖ. 3800-3500) üretmiştir. Nil Deltası ve Vadisi'nin bakır talebini karşılayabilecek zenginlikteki yataklar Sina Yarımadası'nda bulunursa da, metalografik analizler Maadi yerleşimlerinde işlenen bakırın Ürdün'ün Faynan Vadisi'nden getirtildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, Filistin-Ürdün'ün bakır ve genel olarak metal işçiliğinde Aşağı Mısır'ın önünde olduğu ve Aşağı Mısır – Filistin ilişkilerinin Erken Bronz Ia1 döneminde (3650-3500) başladığı hatırlanmalıdır. Afrika kıtasının ilk metal objeleri, takas için Maadi yerleşimlerine gelen ve belki bir süre Aşağı Mısır'da yaşayan Levantlı zanaatkârlarca üretilmiş olabilir. Bu iddiaya mesafeli yaklaşsak da, Mısır'da bakır işçiliğinin doğuşu ile Mısır-Levant ticari ilişkileri arasındaki bağı yadsımak zordur: İhtiyaç duyduğu bakırı Ürdün yerleşimlerinden tedarik eden Aşağı Mısır, bunun karşılığında komşularına, dağıtım ve büyük olasılıkla üretim merkezi Maadi yerleşimleri olan bazalt vazolar göndermiştir. İki bölge arasındaki alış-veriş, bazalt ve bakırla sınırlı değildir. Maadi toplumu, sedir ağacından imal edilmelerine bakılırsa Lübnan'dan ahşap “çömlek kapakları”, Lut Gölü'nden asfalt, Kuzey Filistin'den *parlatılmış gri testiler* ve zeytinyağı taşımaya yarayan tutamaçlı testiler ithal etmiştir (Watrin, 2007: 9, 11).

Aşağı Mısır 4. binyılın ilk yarısında iki neolitik kültüre ev sahipliği yaptı. 1- Hemen bütün Delta'yı içine alan Buto kültürü (Buto Ia: 4100-3800; Buto Ib: 3800-3700; Buto I-II geçişi: 3700-3550; Buto IIa: 3550-3450; Buto IIb-IIIa: 3450-3300; Buto IIIb-c: 3300-3150). 2- Buto'nun 150 km güneyinde, Yukarı Mısır'a yakın mesafede hayat bulan Maadi kültürü (Erken Maadi: 3800-3700; Geç Maadi: 3700-3550). Bu sıralarda, Maadi kültür dairesinin 500 km kadar güneyinde, Yukarı Mısır'da Naqada I kültürü filizleniyordu. Ancak maddi ve kültürel etkileşim içindeki coğrafyalar “İki Mısır”dan ibaret değildi: 4. binyıl boyunca Filistin maddi kültür unsurları da Nil'i paylaşan toplumların hayatına girdi. Öyleyse, Filistin'i Aşağı ve Yukarı Mısır'a bağlayan ticari ağlar, Mısır devletinden çok önce kurulmuştu. Özellikle Yukarı Mısır'daki bir Badari (4400-3800) mezarında keşfedilen iki Filistin çömleği, Aşağı Mısır'daki Erken Buto (4100-3800) kültürünün Doğu Akdeniz ile Yukarı Mısır arasında geçiş noktası olduğu düşüncesini güçlendirmektedir. Bir başka Badari mezarında (Mostagedda'da) hammaddesi yumuşakça kabuğu olan 8 adet “delikli” obje ve bunların yanında da 5000'den fazla (sabuntaşı) boncuk bulunmuştur. 3-4 delikli ve 4-5 cm uzunluğundaki bu objelerin *boncuklu kemerlerde* boncukların arasını açmaya yaradığına inanılıyor. Bizi asıl ilgilendiren,

bunların benzerlerine (biri İsrail, diğeri Ürdün'deki) iki Güney Levant höyüğünde daha rastlanmış olmasıdır (Watrin, 2003: 567-568).

Lut Gölü'nün kuzeyindeki Teleilat Ghassul'da bulunan delikli objeler 2 adettir; bunların biri kemik, diğeri fildişindendir. Fildişi olanın uzunluğu 12 (en: 0.8 x 1) cm, kemikten yapılanı 10 (0.6 x 0.8) cm'dir. İnce görünümünden dolayı *delikli çubuk* adı verilen nesnelere delik sayısı sırasıyla 11 ve 8'dir. Deliklere gerçekten boncuk konuyorsa çok küçük olmalıdır. "Delikli çubuk"ların kısa benzerine T. Ghassul'un 70 km kuzeybatısındaki Nahal Qanah yerleşiminde rastlanır. Üç delikli olup uzunluğu 3 cm'yi aşmayan bu örnek, kemikten imal edilmiştir ve Mostagedda'daki benzerleri gibi *mezar hediyesi*dir. Bunlar, hammaddeleri (kemik, fildişi, kabuk), uzunlukları (3 ila 12 cm) ve delik sayıları (3 ila 11) farklı olsa da form itibarıyla birbirlerine çok benzeyen objelerdir (Scham ve Garfinkel, 2000: 1-2). Akla gelen ilk soru, Güney Levant'ın iç bölgelerinde ikamet eden ahali ile Yukarı Mısırlıları ortak noktada birleştiren ve şimdilik başka yerde karşımıza çıkmayan bir objenin *kültürel temasın* kanıtı olup olmadığıdır. Kati bir yanıtta uzlaşılmasa da, bunların üretildiği malzemenin nasıl ve nereden elde edilmiş olabileceğini sorarak başlayalım. Kemik bulmak kolaydır. Yumuşakça kabuklarına gelince... Üç binyıllık antik uygarlığın farklı evrelerinden biliyoruz ki Mısırlılar Nil'den çıkardıkları kabukları hem kendileri kullandılar, hem Akdeniz ve Ege kıyılarına ihraç ettiler; kimi zaman da Kızıldeniz'den kabuk getirttiler. Nil kökenli yumuşakçaların en bilineni *Aspatharia rubens caillaudii*dir. Bakır ve Erken Bronz I çağlarında (özellikle 4500-3000 arasında) bu canlının kabukları Nil'den 475 km. uzağa Lübnan kıyılarına kadar yayılmıştır. Mezar ve tapınaklarda sunu işlevi görmesine ve üzerinde delikler açılmasına bakılırsa, Nil yumuşakçası eti değil kabuğu için talep edilmektedir (Reese vd., 1986: 79-80, 83).

Yukarıda saydığımız, sanat/zanaat hammaddesi olarak kullanılan doğal kaynaklar içinde temin edildiği bölgeyi belirlemede en fazla güçlük çekilecek kalem, fildişidir. Kimi yazarlar, Bakır Çağı'nda su aygırı ve fil gibi büyük memelilerin otlamak için Levant topraklarında gezindiklerini iddia etseler de Filistin'de hammadde olarak kullanılan fildişinin aynı bölgeden sağlandığını kanıtlamak olanaksızdır. Eğer fildişi Güney Levant'a dışarıdan gelmişse kaynak Mısır olmalıdır. Zira saydığımız iki Levant yerleşiminde Mısır menşeli başka hammaddelere de (Teleilat Ghassul'da kaymaktaşı ve Nil'e has yumuşakça kabukları; Nahal Qanah'ta altın) rastlanır. Bunların Güney Levant'a Yukarı Mısır yerleşimi Mostagedda'dan değil, Maadi ve Buto gibi Aşağı Mısır yerleşimlerinden getirilmiş olması akla en yakın açıklamadır (Scham ve Garfinkel, 2000: 2-3).

Kısacası, Mısır “Erken Bakır Çağı”nda (3900-3600) karmaşık toplum olma yolunda önemli bir eşiği aşmış görünmektedir. 1- Zanaat, hem Aşağı hem de Yukarı Mısır’da hane-içi bir etkinlik olmaktan çıkarak uzmanlık gerektiren tam-zamanlı bir işe dönüşmüş ve haneden bağımsız farklı bir mekâna, atölyelere, gerek duymuştur. 2- Üretim fazlasını zor zamanlar için saklamaktan sorumlu erken seçkinler, zanaat sektöründeki arz-talep dengesi üzerinde de söz sahibi olmaya başlarlar (Köhler, 2010: 39). 3- Erken Bakır Çağı mezarları küçük ve basit, mezar hediyeleri de nicel ve nitel bakımdan yoksuldur. Buna karşılık, devletleşmeye uzun vadede büyük katkı sağlayacak olan bölgelerarası ticaret hız kesmemiş; aksine daha akılcı, kararlı ve sürekli biçimde örgütlenmiştir. 4. binyılın ilk yarısında Mısır’ın Maadi bölgesindeki Levant kültürel etkisi öyle yoğunudur ki, arkeologlar/Mısırologlar bunu Levantlı tacirlerin Nil Deltası’na gelip orada belli sürelerle ikamet etmelerine bağlamaktadır (Koehler, 2010: 32).

1c. Mısır-Filistin Ticareti ve İlk Nüfus Hareketleri

Mısır’ın Levant ve Nübye’deki komşularıyla iletişimi, devlet-öncesi çağlarda, erken 4. binyılda başlar. Nil Havzası, iki yanında uzanan çöllerle de bağını koparmış değildir; Büyük vahalar sayesinde Batı çölüne, kuru nehir yatakları sayesinde de Doğu çölüne ve Kızıldeniz’e kadar gitmek mümkündür. Ama Mısır yine de bazı doğal kaynakları ve prestijli malları elde etmek için bu iki komşuya muhtaçtır (Koehler, 2010: 29). Levant ile Nübye’de keşfedilen Mısır maddi kültür topluluğu bu hususta şüpheye yer bırakmıyorsa da bu kültürün buralara hangi yollarla taşındığı hala net değildir. 1970’li yıllara kadar Mısır’ın ilk kralı Narmer’in Filistin’i fethettiğine ya da bölgelerarası ticaretin göçebe otlaticılar eliyle yürütüldüğüne inanılıyordu. Son yıllarda, Mısır’ın komşularıyla kurduğu ilişkiye dair varsayımlar çeşitlendi ve İsraili arkeolog Gophna’nın 1976’dan itibaren ortaya attığı *kolonileşme* tezi güçlendi (Miroschedji, 1999: 161; Tengberg vd., 2001: 76).

Fransız arkeolog P. de Miroschedji, Güney Mezopotamyalı göçmenlerin Kuzey Mezopotamya’da koloniler kurdukları varsayımına dayanan *Uruk yayılımına* nazaran, Filistin’deki Mısır kolonileşmesinin daha kesin olduğunu, arkeolojik bulguların da bu yargıyı desteklediğini söyler (Miroschedji, 1999: 161, 164). Watrin, yurttasıyla aynı fikirdedir. Ancak iki yazarın arkeolojik kalıntıları okuma biçimleri ve önerdikleri kolonileşme senaryoları farklıdır. Mısır-Filistin etkileşiminin uzun soluklu ve karmaşık bir olgu olup mal değiş-tokuşuna indirgenemeyeceğini bütün araştırmacılar kabul eder. Ama etkileşimin hangi noktada “kolonileşme” eşliğinde ilerlediğini ortaya koymak çok zordur.

Watrin, 4. binyıl Mısır-Filistin ilişkilerini 4 evrede incelemeyi tercih eder. İlk evrede (3900-3650 arasında), iki bölge arasındaki ticaret aracılar eliyle yürütülmüştür: Takasın aktif tarafı Filistin olmalıdır, zira Nil Deltası’ndaki Buto höyüğünde döneme ait çok sayıda Filistin

çömleği bulunmuştur. Höyükte keşfedilen keramiklerin % 30'u mutfak gereçlerinden oluşan ve Buto'da üretildiği anlaşılan Filistin çömlekleridir. Filistinli araçlar, kendi seçkinlerinin *statii göstergesi mal* üretirmek için talep ettiği hammadde arayışında olmalılar.

Değerli obje imalatında kullanılan hammaddeler, fildişi, altın, elektrik, akik ve kaymaktaşıdır. Filistin'e Anadolu ve İran üzerinden de gelebilecekleri için bu hammaddelerin ne kadarının Mısır'dan sağlandığını söylemek zordur. Buna karşılık, Filistinli seçkinlerin değer verdiği kedi balığı kemikleri ile midye kabuklarının Nil'den geldiği kesindir (Demand, 2011: 79-80). Filistin'in takas ilişkisinde bulunduğu tek merkez kuşkusuz Mısır değildi ve aynı şey Mısır için de geçerliydi. Nil sakinleri, Filistin ve Nübye dışında, Kenan ülkesinin kuzey kıyılarındaki Levant ahalisi ile de ticaret yapmış görünmektedir. Zira, Aşağı Mısır'ın Maadi bölgesinde "Lübnan sediri"nden (*cedrus libani*) imal edilen kereste parçaları bulunmuştur. Bundan başka, Sina Yarımadası'nın kuzey kıyılarındaki keşfedilen Mısır çömlekleri ve Biblos'un (Lübnan) alt katmanlarından çıkan dörtgen Mısır paleti de Doğu Akdeniz'in ilk ticaret ağına Filistinliler ve Mısırlılar dışında Lübnan ahalisinin de katılmış olabileceği ihtimalini güçlendirir (Watrin, 2004: 51). 3.-2. binyıllarda Doğu Akdeniz ticaretini sürükleyen Biblos gibi Lübnan limanları, aynı yollar tarihöncesi çağlarda da kullanıyordusa, Sina ve Mısır kıyılarına Yakın Doğu'dan egzotik mal taşınmasına aracılık etmiş olabilirler.

4. binyılın ilk yarısında Doğu Akdeniz kıyılarıyla Aşağı ve Yukarı Mısır arasında ticari bir bağlantının kurulduğu ve bu bağın kültürel etkileşime zemin hazırladığı anlaşılıyor. İşin ilginç yanı, takas ağının son durağı ve *alıcı* konumunda bulunan Yukarı Mısır'ın devletleşme sürecine komşularından önce girmesidir. Yukarı Mısırlılar, "krallık" kurumunun ortaya çıkışında önemli bir rol üstlenen "kalıtım" ilkesini çevredeki diğer toplumlardan önce keşfetmiş görünüyorlar. Zira Naqada I dönemine (3800-3600) tarihlenen Orta-Yukarı Mısır yerleşimi el-Mahasna'daki bir mezarda *aynı aileye mensup* olduklarına inanılan erkek, kadın ve çocuk cesetleri yan-yanada bulunmuştur. Mezara konan hediyelere bakılırsa (bir kadın figürini, fildişinden çok sayıda obje, altın/gümüş boncuklar, diyorit taşından topuz başı), yerleşimin diğer sakinlerinin saygı duyduğu prestijli bir ailedir. Çocuk naaşının özenli biçimde defnedilmesi, eğer yaşasaydı çocuğun yerleşim içinde önemli bir konuma geleceğinin göstergesi olarak okunabilir (Wilkinson, 1999: 24).

1d. Geç Bakır Çağı'nda (3600-3300) Seçkinler ve Ticaret

Geç Bakır Çağı'na ait seçkin mezarları, önceki döneme göre büyüktür. Bu devirde uzunluğu 3-4 metreyi, genişlik ve derinliği ise 1-2 metreyi bulan pek çok mezar vardır. Bunlar genelde dikdörtgen biçimli ve 2-3 odalı olup kerpiç tuğlalı duvarlarla çevrelenmiştir. Seçkin kişilerin mezarları, mekânsal olarak *diğer* mezarlardan ayrılır, statü farkının ölümünden sonra da

sürdüğünü hatırlatırcasına seçkinlerle diğerleri arasında mesafe konmuştur: Mezar büyüklükleri ve hediyelerinden eşitsizliğin keskinleştiği görülmektedir. Seçkin mezarlarındaki objeler alabildiğine çeşitlenmiştir. Yerli ve ithal çömlekler; altın ve gümüşten yapılmış mücevherat; bakır boncuklar; akik, ametist (mor yakut), lapis ve türkuaz gibi değerli taşlar ile yumuşakça kabuklarından imal edilen kolyeler ve boncuklar; sert taştan oyulduğu için özenli işçilik isteyen kaplar; hammaddesi çakmaktaşı olan bıçak örnekleri... Bu egzotik objelerin tamamı Yukarı Mısır mezarlarından çıkarılmıştır. Aşağı Mısır mezarlarının görece yoksulluğu belki de Delta ahalesinin doğal kaynaklara bu kadar kolay ulaşamamasında aranmalı. Aşağı Mısır, geniş tarım arazilerine sahip olsa da, doğal kaynak bakımından zengin doğu çölleri ve Nübye ile bağ kuramamaktadır. Mezopotamya'dan farklı olarak, erken Mısır uygarlığında kentleşme zayıftır; büyük kamusal binalar inşa etme geleneği de geç (3. binyılda) başladığından Mısır'ın tabakalaşma düzeyini ölçmek için mezar hediyelerine bakmak dışında çare yoktur. Mısır'da mezarlara büyük olasılıkla ölünün sağken kıymet verdiği eşyalar ve ötedünyada ihtiyaç duyacağı düşünülen nesnelere konmuştur: Herhalde, yaşayanlar dünyasındaki toplumsal statünün ölümden sonraki dünyada sürdüğüne inandıkları için mezar hediyelerinin statüyle uyumlu olmasını gözetiyorlardı. Ölümden sonraki hayat onlar için ruhani bir macerayı değil bedensel bir dirilişi temsil ediyorsa, mezara bıraktıkları kapları yiyecek ve içeceklerle dolduruyor olabilirler. Zira Yukarı Mısırlılar, seçkinlerini öte dünyaya genelde çömlekler, taş kaplar, torbalar ve sepetlerle uğurlamışlardır. Bu bize, ölünün sağken sahip olduğu statüyü tahmin etme kolaylığı sağlar (Koehler, 2010: 32-34).

Geç Bakır Çağı'nda belli malların üretiminde uzmanlaşmış *bölgesel merkezlerin* nüfusu artarken, buralarda ikamet eden seçkinlerin ekonomik ve siyasal güçleri genişler. Seçkinler, *bölgelerarası ticaret ağlarının* belirlediği bir dönemde, siyasal konumlarını teşhir edip statülerini meşrulaştırmak için *lüks mallara* daha az zahmetle ulaşmak isteyeceklerdir. Bu çağlarda, zeytinyağı gibi değerli malların uzak ülkelere taşınmasına olanak tanıyan çömlek üretiminde belirgin bir artış gözlenir. Zanaatta uzmanlaşma önceki dönemde başlamışsa da, zanaatın dinsel-yönetimsel kurumların talepleriyle uyumlu bir *bağımlılık* ilişkisi geliştirmesi ("bağımlı zanaat"ın zuhuru) için Geç Bakır Çağı beklenmiştir. Örneğin Aşağı Mısır'ın Buto yerleşmesine ait uzman zanaata işaret eden taş kap atölyesinin, büyüklüğü ve özenli planı nedeniyle dinsel-yönetimsel bir işlev gördüğü anlaşılan bina kompleksiyle bağlantılı olması muhtemeldir. Öyleyse, Mısır'daki uzmanlaşmış zanaat eğilimi, diğer toplumsal, siyasal ve ekonomik faktörlerden (merkezleşmiş siyasal iktisat; bölgelerarası ticaret; yeni bir örgütlenme anlayışının doğuşu; seçkinliğin kamusal görünürlük kazanması ve devletleşmenin hızlanması) soyutlanarak ele alınabilecek *bağımsız* bir olgu değildir. Geç Bakır Çağı'nda olgunlaşan yeni düzenin seçkinleri konumlarını güçlendirip iktidarlarını sürekli kılmak için

ekonomiyi denetlemek ve desteklemek zorunda olduklarının farkındadırlar. Ülkede bulunmayan doğal kaynaklarla *statü göstergesi prestijli malları* komşu ülkelerden getirtmek içinse bölgelerarası ticaretin işleyişine müdahale etmek gerekir (Köhler, 2010: 39-40). Tam bu noktada hatırlatalım ki (ancak uzun mesafeli ticaret sayesinde elde edilebilen) prestijli mal talebi toplumsal eşitsizliğin nedeni değil sonucudur (Wilkinson, 1999: 38).

Miroschedji'ye göre, 4. binyılın ilk yarısı (4000-3500) Mısır-Filistin ilişkilerinde *koloni-öncesi evredir*; Kolonyal evre, binyılın ikinci yarısını (3500-3000) kapsar ve ilk Mısır hanedanının belirişine (Narmer'in tahta çıkışına) dek sürer. İki komşu arasında yoğun bir takas etkinliğine sahne olan bu dönemin sonunda *Aşağı ve Yukarı Mısır'ın bütünleşmesi* tamamlanır. Filistin'de Mısırlı göçmenler eliyle kurulan yerleşimlerin sayısı başlarda (3500-3400) azdır ve güney kıyılarındaki dar bir bölgeye sıkışmıştır. Güney Filistin'e yerleşen *kolonlar*², Aşağı Mısır'ın Maadi kültürüne mensup olmalıdır. Kahire yakınlarındaki Maadi yerleşiminin maddi kültürü, 130 km güneydeki Feyyum bölgesine kadar uzanır. Kolonların Mısır'dan yeni yurtlarına taşıdıkları da herhalde bu kültürdür (Miroschedji, 1999: 161).

Watrin ise, Mısır-Filistin ilişkilerinin bu dönemde (3650-3400) iki tarafın erişimine açık bir ticari ağ (*dual access trading*) çerçevesinde geliştiğini belirtir; Mısır ve Filistin kökenli küçük gruplar ticareti kolaylaştırmak için karşı tarafa geçmiş, orada kalabalık olmayan yerleşimler (ticari istasyonlar?) kurmuşlardır. Mısır'a bakır işçiliği bu devirde Filistinli zanaatkârlar eliyle sokulmuş olabilir; zira Mısır'da işlenen ilk bakırın Timna (bugünkü İsrail'in güneyi) ve Faynan (Güney Ürdün) vadilerinden çıkarıldığı anlaşılıyor. Genel kanı, bu *çift erişimli ticaretin* 4. binyılda evcilleştirilen eşekler ve küçük kayıklar sayesinde hem kara hem deniz yolundan yürütüldüğü yönündedir (Demand, 2011: 80). Watrin, Yukarı Mısır'ın Güney Levant ile Aşağı Mısır arasındaki ticarete o sıralar eklemlemeye başladığına inanır. Zira onun Naqada Ic'ye (3700-3600) tarihdlediği Matmar yerleşimindeki 3131 numaralı mezarda bir Filistin çömleği keşfedilmiştir. Aynı döneme ait, kültüre adını veren Naqada yerleşimindeki mezarda da demlik benzeri ağızlıklı bir Asya testisine rastlanır. Güney Levant'ın en tipik keramik örneklerinden *tutamaçlı çömlek* ise, Maadi'de (Aşağı Mısır'da) ortaya çıktıktan (3700-3600) birkaç yüzyıl sonra (3400) Yukarı Mısır kültürüne eklemlemler (Watrin, 2003: 570-571).

² Kolonileşme yazınında, nüfus artışının yarattığı topraksızlık, toplumsal ve siyasal çatışmalardan kaynaklanan huzursuzluk ya da ticari yolların stratejik noktalarını iskan etme ihtiyacı nedeniyle anayurdunu terk edip yeni yerleşimler kuran göçmenlere "kolon" denir. Kökeni Latince "colonus" olan terimin İngilizcesi "colonist", Almanca ve Rusçası "kolonist", İspanyolca ve Portekizcesi "colono", Fransızcası ise "colon"dur. Bu çalışmada, Levant'ta yeni yerleşimler kuran Mısırlı topluluklardan söz edilirken "göçmen" ve "kolon" kavramları eşanlamlı kullanılacaktır. Kolonlar, bütün kolonileşme örneklerinde, yeni yurdun ekonomik kaynaklarını "sömürme"yi hedefleyen "sömürgeciler" olmayabilirler. Anayurtları ile yeni yurtları arasında iletişim kanalı açsalar bile yan-yana yaşadıkları "yerliler" üzerinde siyasal ve ekonomik hâkimiyet kurmayı amaç edinmeyen ya da bunu başaramayan *kolonlar* da vardır. Mısırlı "kolonlar" işte bu kategoriye girmektedir.

Matmar mezarlığı 3075 numarada, aynı devre ait komşu mezarlara nazaran çok fazla sayıda (en az 18 adet) çömlek, bilezik örnekleri, bir fildişi obje ve devekuşu yumurtası kabukları bulunmuştur. Yukarı Mısır'da Naqada I dönemine ait başka mezarlarda da “statü göstergesi” sayılan objelere, özellikle *topuz başlarına* rastlanır. Ne ki, hiçbir mezar hediyesi Matmar'daki 3131 numaralı mezarda keşfedilen *yamuk şekilli bakır balta* kadar ilginç olamaz. Yukarı Mısır'da bugüne kadar gün yüzüne çıkarılmış en eski metal objedir bu (Wilkinson, 1999: 23-24).

Yukarı Mısır'daki Naqada I kültürünün kuzey sınırında bulunan Matmar, Aşağı Mısır'ın Maadi kültürüne en yakın noktadaki güney yerleşimidir. Demek ki, Delta 3700-3600'lerde hem Filistin hem de Yukarı Mısır'la maddi/kültürel alış-veriş içindedir. Bu yargının dayanağı pek tabii tek bir bakır obje olamaz: Yukarı Mısır yerleşimlerinde bundan başka Maadi çömleri ile ilk kez Aşağı Mısırlı zanaatkarların ürettiği bazalt vazolar çıkarılmıştır. Mısır'ın başlıca bazalt yatağı, Maadi'ye yakınlarındaki Karun Gölü çevresidir. Yukarı Mısır mezarlarındaki bazalt vazoların yalnız hammaddesi değil formu da kuzeylidir. Bu objelerin Güney/Yukarı Mısır'daki en eski örnekleri Naqada I dönemi başına (3800) tarihlenir; sayının artması içinse dönemin sonu (3600) beklenmelidir. Etkileşim tabii tek-yönlü değildir: Güneyi bakır ve bazalt işçiliğiyle tanıştırdığı varsayılan Delta-Maadi toplumu, 500 km uzaktaki Naqada bölgesinden çakmaktaşı hançerler ve bıçaklar ithal etmiştir. Maadi kültürüne adını veren yerleşimde *tepesi yassı bir topuz başı* bulunmuştur ki Yukarı Mısır bu objeleri Naqada Ia-b (3800-3700) gibi erken dönemlerde üretti (Watrın, 2000: 170-172; Watrın, 2003: 570). Bu veriler, Maadi ve Naqada kültürlerinin (Aşağı ile Yukarı Mısır'ın) en azından 3800'lerden beri etkileşim içinde olduklarını ve ilişkilerin 3600'den sonra yoğunlaştığını gösterir. Yukarı Mısır'dan başlayan devletleşme serüveni için vakit erkendir, ama iki Mısır'ın birleşmesiyle sonuçlandığını (3100) bildiğimiz sürecin gelişiminde iki bölge arasındaki ticari etkileşimin büyük rol oynayacağı belli olmuştur.

Levant-Mısır hattındaki ticaretin canlanması, Yukarı Mısır'ın hiyerarşik kurumsallaşma ve merkezileşme eğilimleri üzerinde uyarıcı etki yaratmış olmalı. Yukarı Mısır'ın Naqada II (3600-3200) mezarları incelendiğinde, eşitsizliğin keskinleştiğini haber veren kanıtlara ulaşılır. Mezar hediyeleri, önceki döneme göre, sayı, çeşit (traverten topuz başı; taş kap-kacaklar; ceylan kafatası; boyalı alçı objeler; paletler; fildişi, lapis lazuli, bakır, gümüş ya da altın gibi değerli maddelerden üretilmiş mücevherler) ve kalite açısından zenginleşmiştir. Nil ahalisini devletleşmeye iten toplumsal, teknolojik, ideolojik, siyasi ve ekonomik değişimlerin merkezi kesinlikle Yukarı Mısır'dır (Wilkinson, 1999: 25, 30).

1e. Filistin’de Mısır Yerleşimleri ya da *Ticaret Kolonileri* (3300-3000)

Miroschedji’nin *kolonileşmenin nihai evresi* olarak adlandırdığı dönemde (3400-3100), Güneydoğu Akdeniz kıyılarındaki Mısır kültürel varlığı daha da geniş bir alana yayılır, güneyde Gazze Şeridi ile kuzeyde Tel Aviv bölgesi arasındaki 70 kilometrelik hatta tutunur. Göçmenlerin taşıdığı maddi kültürün yoğunluğu, ortada bir *kolonileşme dalgası* olduğunu düşündürecek boyuta ulaşmıştır. “Kolon”ların geldiği topraklar, önceden beri yerliler tarafından iskân edilen köylerdir. Buralardaki Mısırlı göçmen varlığının kanıtı, Nil Deltası’na özgü kültürün tipik örnekleri olan çömlekler, paletler ve çakmaktaşıdan yapılmış aletlerdir. Objelerin sayısı yerleşimden yerleşime farklılık gösterse de, hiçbir köyde yerli maddi kültür topluluğundan daha büyük miktara ulaşmaz. Günümüzde ressamların kullandıklarına benzer biçimde yayvan/düz olan antik Mısır paletleri, yüze ve vücuda tatbik edilecek kozmetik malzemenin ezilip hazırlandığı hafif taşlardan imal edilmiş ev aletleridir; ancak bunlar sonraları mekânı süslemek, bir kişi ya da olayı anmak ve dini törenlere derinlik katmak için kullanılmıştır. Antik paletlerin en meşhuru olan *Narmer Paleti*, Mısır krallığının kurucusu Narmer’in Aşağı ve Yukarı Mısır’ı birleştirdiği tarihi zaferi öyküler. Kozmetik amaçlara hizmet edemeyecek denli ağır olan palet, ideolojik mesajlarla yüklüdür. Mısır’la özdeşleşen bu objenin Filistin’deki varlığı, Mısırlı *kolonların* mal takası için Filistin’e yerleştikleri düşüncesini güçlendirmektedir. Mısır *kolonileri* olduğu sanılan köylerde *kolonlar/göçmenler* eliyle üretilmiş çömleklerin çeşitlilik gösterdiği de not edilsin: a) doğrudan Mısır’dan getirildiği anlaşılan az sayıda vazo, b) Filistin köylerinde üretilmiş Mısır keramikleri, c) formuyla Mısırlı, süsleme anlayışı bakımından Filistinli olan *melez* çömlekler. *Kolonların yerleştiği topraklarda*, bu üçü dışında, tamamen yerli kültüre has çömleklere ve yerli olmakla birlikte Mısır tekniklerinin kullanıldığı keramik örneklerine de rastlanır. Bu son grup ile *melez* karakterli keramik topluluğu, yerlilerle göçmenler arasındaki *karşılıklı* etkileşimin kanıtı olarak okunabilir (Miroschedji, 1999: 162-163).

Watrin’in önerdiği kronoloji izlenirse, Mısır-Filistin ilişkilerinin 3. evresinde (3400-3150: “emissary trading”), Aşağı Mısır’da Maadi kültürü sona erer, Yukarı Mısırlı Naqada II kültürü (3600-3200) Delta boyunca yayılır, hatta Güney Filistin’de etkili olmaya başlar. Bu devirde Mısırlı göçmenler Filistin’de yerleşimler kurmayı sürdürürken, Filistinli tacir-göçmenlerin Mısır’daki uzun süreli ikametleri sona erer (Demand, 2011: 80). Mısır-Filistin ticaretinin daha güçlendiği, Nil Vadisi’ni paylaşan “şef”lerin ya da “ön-kral”ların Filistin’de *kendilerini temsil eden tacirlere* sahip oldukları ve mal giriş-çıkışını denetlemek üzere Yukarı Mısır’dan Delta’ya *memurlar atadıkları* Naqada II dönemi’nin bir özelliği de, mezar hediyelerinde somutlaşan statü farklılaşmasıdır. 3500-3400 gibi erken bir çağa tarihlenen Yukarı Mısır’ın Hierakonpolis/Nekhen kentindeki 100 numaralı mezarın üzerine kayıklarla

gerçekleştirilen (tören alanı Nil kıyısıdır) bir geçit töreni resmedilmiştir; bu sahne Mısır'da sonraki binyıllarda coşkuyla kutlanan *kraliyet festivallerinin* prototipi olabilir. Öyleyse, Mısır sanatının tarihi dönemlerde *krallık ideolojisini yansıtan* temaları, 1. Hanedan'ın doğumundan (3100) 3 yüzyıl önce de mevcuttur. Aynı tarihlere ait bir başka Yukarı Mısır (Abydos) mezarında “kalıtsal (irsî) yönetim” anlayışını yansıtan çömlek desenlerine rastlanır: Sahnenin başkahramanları, hamile bir kadın ile kafasında kuştüyü taşıyan ve elinde topuz tutan bir adamdır. Topuz ve tüy sonraları birer iktidar sembolüne dönüştüğünden, *topuzlu adamı* sonu krallığa varacak güç merkezleşmesinin ilk figürlerinden biri saymak, kadının da karnında onun halefini taşıdığını öne sürmek mümkündür (Wilkinson, 1999: 27; Koehler, 2010: 37).

Naqada II dönemine tarihlenen (kraliyet ideolojisinin doğmakta olduğunu müjdeleyen) tasvirlerde, önderin doğa-üstü güçleri, fiziki üstünlüğü ve önderlik yeteneği özenle vurgulanır. Doğayı ve düşmanlarını alt etme gücü önderde aranan başlıca niteliklerdir. Tarihi devirlerde kralın görevi Nil'e düzen/huzur/bereket getirip kaosu defetmek idi; Naqada II tasvirlerinden anlaşılıyor ki kralla bütünleşen (ondan beklenen) özelliklerin pek çoğu, ilk kralın zuhurundan da önce (tarihöncesi çağlarda) adım adım tayin edilmişti. Abydos “şefliği”, işte bu ideolojik hazırlık içinde önce yerel krallığa, daha sonra İki Ülke'yi birleştiren erken krallığa dönüşmüş olmalı. Abydos mezarlığı dönüşümün ilk kanıtıdır. 4. binyıl başında az sayıda hediye içeren mütevazı büyüklükteki mezarlar zamanla genişlemiş, mezar hediyeleri çeşitlenmiştir. Binyıl sonuna gelindiğinde, 0-1-2. hanedanlara mensup kralların çoğu bu mezarlıkta yatmaktadır (Koehler, 2010: 37-38).

Yukarı Mısır yerleşimi Gebelein'de yerel seçkinlere ait olduğu sanılan mezarlardaki (3400) objeler arasında, hasarlı da olsa günümüze ulaşabilen boyalı kumaş parçaları bulunmuştur; kumaş üzerine resmedilen figürlerden biri *mızrakla vurulmuş bir hipopotam*dır. Hipopotam avının tarihi devirlerde dini bir anlam yüklediği ve kraliyet ideolojisiyle bağlantılı bir sahne olduğu hesaba katıldığında, Gebelein mezarlarının devlete doğru gidişte önemli bir eşiği temsil ettiği düşünülebilir. Hierakonpolis mezarları ve Gebelein kumaşı üzerindeki resimler, üslup bakımından bunların çağdaşı olan Yukarı Mısır çömleklerindeki bezemelerle paralellik gösterir. Başka deyişle, Mısır-Filistin ticari ilişkilerinin daha da yoğunlaştığı Naqada II (3600-3200), Yukarı Mısır'da “tanrısal kaynaklı kraliyet” ideolojisinin belirmeye başladığı kritik bir geçiş dönemidir (Wilkinson, 1999: 27).

Watrin, *emissary trading* olarak adlandırdığı evreyi Güney Filistin'in kolonileştirilmesi ile sonuçlanacak sürecin son adımı olarak görür. Buna göre, gerçek anlamda *kolonyal dönem* (4. evre), 3150-3000 arasını kapsayan Mısır devletleşmesiyle örtüşmektedir. Kolonileşme ile devletleşme arasında paralellik kuran Watrin, *kolonyal yayılmayı* bir tür *emperyal genişleme*,

Mısır devletinin hâkimiyet alanını göçmenler eliyle genişletmesi olarak okuyor. Bu dönemde Filistin'deki Mısır yerleşimlerinin sayısı, Mısır tarzı aletlerden, Mısır mimarisinin tatbik edildiği binalardan ve Mısır yönetsel ideolojisini yansıtan mühür baskılarından izlenebildiği kadarıyla, 20'ye çıkmıştır. Bu yerleşimlere ait arkeolojik kalıntıların başında büyük küpler üzerine nakşedilmiş “serekh”ler, yani erken Mısır krallarının armaları gelir. Bir kap *serekh* işareti taşıyorsa, içindeki ürün ya krallık adına üretilmiştir ya da krallığa aittir. Çoğu arkeolog, küpleri süsleyen armaları Mısır siyasal otoritesinin Filistin'e dek uzandığının kanıtı olarak görür. Peki, Mısır devletini kuran seçkinler Güney Levant'tan hangi ürünleri niçin talep ediyorlardı? 4. binyıl sonunda Filistin'den Mısır'a giden malların içinde üçü öne çıkar: şarap, bitüm (asfalt, zift) ve zeytinyağı. Mısır'ın erken kralları ile onlara hizmet eden seçkinler, lüks mal takasını denetleyip sürekli büyüyen ekonomiyi merkezileştirebildikleri ölçüde reel güçlerini artıracaklarının farkına varmış olmalı. Gerçekten, bu dönemde Güney Filistin'de yalnızca Mısırlı göçmenlerin ikamet ettiği “pür Mısır kolonileri” doğmaya başlamıştır. Diğer yerleşimlerde göçmenlerle yerlilerin birlikte yaşadığı düşünülürken, Gazze yakınlarındaki En-Besor'da yerli izine rastlanmaz. En-Besor'un özelliği, su yollarını denetlemeye (Filistin mallarının Delta'ya inmesine) olanak tanıyan coğrafi konumudur (Demand, 2011: 80).

2. Mezopotamya ile Ticaret, Uruk Kentleri ve Mısır Devletleşmesi

Mısır-Filistin etkileşimi 4. binyıl ortalarında hızlanır ve ilişkiler binyılın ikinci yarısına damga vuran “kolonileşme” dalgasıyla yeni bir mecraya girer. Ticari kolonileşme, Mısır'a egzotik malların akışını kolaylaştırarak kurumsal örgütlenmeyi hedefleyen siyasal seçkinlerin önünü açmış olabilir. Tam burada şu soru sorulmalı: Devletleşmesi Mısır'dan önce başlayan, *Uruk yayılımı* (3700-3100) sayesinde Kuzey Mezopotamya ile ticari ortaklık kuran ve daha uzun soluklu bir “tabakalaşma/uzmanlaşma/merkezileşme macerası yaşayan Güney Mezopotamya kentleri, Doğu Akdeniz ticaretine doğrudan ya da dolaylı yoldan eklenip Mısır devletleşmesine katkı sunmuş olabilirler mi? Arkeologlar, *4. binyılı biçimlendiren ve güney kentlerinin egzotik mal talepleri doğrultusunda kuzeye yayılan Uruk kültürünün Mısır'a gerçekten nüfuz ettiği, etkinin 4. binyılın ikinci yarısında başladığı ve temasın güney kültürünü Uruk yayılımı sayesinde tanıyıp içselleştiren Kuzey Mezopotamya, özellikle de Suriye kıyıları üzerinden gerçekleştiğidir. Özetle, Güney Mezopotamya ile Mısır arasındaki (dolaylı) kültürel temas, 3500'lerde başlamış ve Uruk – Kuzeybatı Suriye – Filistin (Gazze) – Mısır hattını izleyen ticari ağlar sayesinde hayat bulmuştur* (Watrin, 2004: 57).

2a. Kültürel Bütünleşmeden Siyasal Birliğe

4. binyılın başından beri Filistinli ve Aşağı Mısırlı aracılar/tacirler eliyle yürütülen Güneydoğu Akdeniz ticareti binyıl ortasında yeni bir evreye girmiştir. Öyleyse, Yukarı

Mısır'da binyıl sonunda devletleşmenin hızlanması ve kraliyet otoritesinin ortaya çıkışı ile Kuzey Mezopotamya'dan Nil Vadisi'ne giren Uruk maddi kültürü arasında bağ kurmak mümkün. Bu kültür, kurumsallaşmaya işaret eden objelere sahiptir; ayrıca, mallarla birlikte yeni teknikler, düşünceler ve kavramlar da Bereketli Hilal'den Mısır'a taşınmış olmalıdır. İki coğrafyadaki devletleşmeyi açıklamak için ortak bir terminolojiye bile başvurabiliriz. Güney Mezopotamya'daki devletleşme nasıl *Uruk yayılımının* neden olduğu (ticari, teknik, zanaatsal, sanatsal, siyasal) dinamizmden bağımsız değilse, İki Mısır'ı birleştirip Mısır devletini yaratan da bir ölçüde *Naqada yayılımıdır*, güneyli Naqada kültürünün kuzeye nüfuz edip onu kendi merkezi sistemine katarak genişlemesidir. İki durumda da, merkeziyetçi kültür güneyden kuzeye doğru yayılmıştır; ama nehirlerin akış yönü farklı olduğundan Mezopotamya'da devletin ortaya çıktığı yer Fırat-Dicle'nin aşağısı, Mısır'da ise Nil'in yukarı kesimleridir.

Yukarı Mısır'da serpilmiş *hiyerarşik kurumsallaşma dozu yüksek* Naqada kültürünün Aşağı Mısır'ı da kapsayarak genişlemesi (Naqada'nın yayılışı: 3350-3250) nasıl mümkün oldu? Konuyu derinlemesine inceleyen ilk uzmanlardan Kaiser, Delta'daki kültürel değişmeyi güneyden (Yukarı Mısır'dan) gelen fetih akınına bağlıyordu. Köhler ile Campagno'ya göre ise, Vadi kültürünün Delta'yı etkisi altına alışı barışçı bir *kültürleşmenin*, yani *komşunun maddi kültürüne ve temsil ettiği değerlere öykünme* sürecinin ürünüdür. Son arkeolojik bulgular bu yaklaşımın isabetli olduğunu göstermektedir. Zira, Naqada maddi kültürü Aşağı Mısır (kuzey) kadar Aşağı Nübye'de (güneyde) de kabul görmüştür; Yukarı Mısır'ın henüz tekil bir siyasal otorite altında bütünleşemediği bir dönemde, bu iki yönlü yayılmanın şiddet içeren dayatmacı yöntemlerle gerçekleştiği öne sürülemez. Naqada kültürüne teveccühün nedeni herhalde *Delta ile Nübye seçkinlerin tüketim alışkanlıklarının değişmesi* ve *Yukarı Mısırlı seçkinlerinkine benzer bir iktidara ve onu simgeleyen prestijli objelere sahip olma arzusudur* (Watrin, 2007: 16-17; Campagno, 2013: 5). Başka bir deyişle, "Sma Tawy"nin (*İki ülkeyi birleştirmenin*) ön koşulu *kültürel bütünleşmedir*, Nil toplumlarının örfleri bu sayede bir-örnekleşebilmiştir (Raffaele, 2003: 100-101).

İster barışçı ister zora dayalı olsun, arkeologlar etkileşimin tek yönlülüğü (güneyden kuzeye) hususunda birleşmişlerdir. *Naqada yayılımından önce* (Naqada IIB-c: 3600-3350), Delta'nın Vadi'de (Yukarı Mısır'da) talep edilen egzotik malların güneye ulaştırılması için aracı olduğunu ve böylelikle güneyli seçkinlerin siyasal meşruiyet arayışlarına hizmet ettiğini biliyoruz. Bu çağlarda, Aşağı (Buto; Maadi) ve Yukarı Mısır (Naqada) kültürleri hala birbirinden ayırt edilebilmektedir, ama 3200'de tamamlanacak olan *Naqada'nın yayılışı* boyunca Aşağı Mısır'a özgü maddi kültür sahnedeki çekilir ve Delta bölgesinde yoğun bir güneyleşme yaşanır; Naqada maddi kültürü Vadi'de tutunmakla kalmamış, Delta'ya da nüfuz etmiştir. Oysa 3350'ye kadarki kültür transferlerinin yönü Delta'dan Vadi'ye doğruydu, örneğin Yukarı Mısırlılar metal işçiliğini Maadi (Aşağı Mısır) sakinlerinden öğrenmişlerdi.

Şimdi durumun tersine dönmesi ve Yukarı Mısır'ın *siyasal merkez* konumuna gelecek kadar öne çıkması nasıl açıklanmalı? Naqada'yı farklı kılan herhalde onun fazlasıyla "alıcı" olması, kendini yeniliklere, dolayısıyla dış etkilere kapatmaması idi (Watrin, 2007: 27).

Güneydoğu Akdeniz kıyılarından Yukarı Mısır'a taşınan Uruk maddi kültür öğelerinin başında çanak-çömlekler (dört kulplu küpler, ağızlıklı testiler) gelir. Ama Uruk tarzı çömlek bir kez Yukarı Mısır'a girdikten sonra bezeme ve form açısından yeni coğrafyaya uyum sağlayarak değişime uğramıştır. Örneğin Uruklu zanaatkârlar dört kulplu çömleği bezemek için onu sivri uçlu objelerle kazırken Yukarı Mısırlı zanaatkârlar boyamayı yeğlemişlerdir. Yine de, iki coğrafyada çömlek deseni olarak seçilen temalar (kuş ve kayık öbekleri ile dalga ve üçgen biçimli geometrik çizgiler) değişmez. Güney Mezopotamya'nın Uruk (Warka) kentinde bulunmuş ağızlıklı testiye uygulanan kimyasal analizler, testinin içinde şarap kalıntıları olduğunu ortaya koyuyor. Testinin görünümü de bu tip çömleklerin sıvı taşımaya yaradığı izlenimini güçlendiriyor. Güney Mezopotamyalıların bu objeleri Anadolu ve İran'dan şarap getirmek için kullanmış olmaları mümkündür. Uruk ağızlıklı testilerinin Mısır'daki varlığı 3450-3300 arasındaki 150 yıllık döneme tarihlenir. Bunlar sonraki 150 yılda (3300-3150) ortadan kalkar ve yerlerini tedricen Filistin tarzı şarap testilerine bırakırlar. Mısır toprağında keşfedilen ağızlıklı testiler petrografik analize tabi tutulmadıkları için, bu tip çömleklerin ne kadarının ithal ne kadarının Mısırlı zanaatkâr eliyle üretilmiş olduğu kolayca saptanamıyor. Yine de arkeologların formuna, kiline ve yapım tekniğine bakarak Mezopotamya ile Susa'da (*Uruk yayılımı* sonucunda Mezopotamya'ya eklenen Güneybatı İran) üretildiğine ikna oldukları, Mısır'ın güneyinde Nübye'de bulunmuş bir *ağızlıklı testi* vardır ki bu obje Orta Nil sakinlerinin Naqada IIc döneminde (3450-3350) erken Uruk kentlerinden çömlek getirttiklerinin kanıtı sayılır. Aslında, Mezopotamya çömleklerinin Mısır'daki varlığı *Uruk yayılımının* Nil Vadisi'ne kadar ulaştığını göstermez. Bir kere, Uruk maddi kültürü Mısır'a bütün unsurlarıyla birlikte girmemiştir; örneğin Nil'de Uruk çömlekçiliğinin en bilindik örneği olan ve kolay üretilen "eğik kenarlı kâse"den iz yoktur. Elimizde bir kısım Urukunun Mısır'a yerleşip Doğu Akdeniz ticari ağlarına aktif biçimde katıldıklarına dair delil de bulunmuyor (Watrin, 2004: 58-63); oysa Orta ve Yukarı Fırat yerleşimlerine göç eden güneyliler, kuzeyden güneye prestijli/egzotik hammadde akışını kolaylaştırmışlardı. Özetle, Mısır üzerindeki Uruk etkisi doğrudan değil dolaylıdır, Uruk kültür evreninin Mısır'ı içine alarak genişlediği asla öne sürülemez.

2b. Güneybatı Asya'dan Mısır'a Obsidyen ve Lapis Lazuli Girişi

Mezopotamya ile Mısır'ı dolaylı da olsa birbirine bağlayan ticari ağın varlığı çömlek dışındaki kalıntılardan da (lapis lazuli, obsidyen) çıkarılabilir. *Obsidyen* Neolitiğin başından beri takas edilen, Mezopotamya ve Levant (Kıbrıs dâhil Doğu Akdeniz Havzası) sakinlerinin

sahip olmak istedikleri volkanik bir camdır. Objenin Yakın Doğu'nun uzak noktalarına taşınmasını mümkün kılan ilk yöntem *down-the-line*³ ticaret modelidir. Bu modelde malın kim tarafından ne kadar talep edildiği bilinemez, iyi planlanmış ve sürekli işleyen bir ticaret yolundan da söz edilemez. Özellikle Anadolu'nun volkanik dağlarında çıkarılan ürün, 9-6. binyıllar arasında Kıbrıs, Suriye ve Yukarı Fırat gibi bölgelere ihraç edilmiştir. Anadolu obsidyeni 5. binyıl başında Filistin'e girer ve binyıl sonunda Sina'nın kuzey kıyılarına ulaşır. Sina'dan sonra sıra 4. binyıl boyunca obsidyen ithal eden Aşağı ve Yukarı Mısır'a gelir. Yukarı Mısır'da bugüne dek keşfedilen en eski *obsidyen bıçak* Naqada Ic dönemine (3700-3600) tarihlenir. Petrografik analizlere göre Anadolu'dan (Bingöl'den) gelen ilk obsidyen bıçak ise Aşağı Mısır höyüklerinde bulunmuştur ve Naqada IIc dönemine (3450-3350) aittir. Ancak Mısır'daki obsidyenin tamamı Anadolu kökenli değildir; Nil'e başka bölgeden, büyük olasılıkla Kızıldeniz'in güneyinden de obsidyen girişi olmuştur (Watrin, 2004: 63-64).

Mısırlı seçkinlerin 4. binyılda, ülke karmaşık topluma doğru evrilirken talep ettikleri bir başka değerli taş *lapis lazulidir*. Mısır yakınlarında lapis yatağı yoktur; Taş, Yakın Doğu'ya Afganistan'ın kuzey vilayeti Badahşan'dan gelir. Daha güneyde, Pakistan'ın Belucistan Eyaleti'ne bağlı Chagai Tepeleri'nde de lapis çıkarıldığı biliniyor. Lapis işçiliğinin tarihi 7. binyıla kadar gider. İlk lapis örneklerine Pakistan'ın Mehrgarh höyüğünde rastlanır. Lapis objeler, sonraları Hindistan ve İran höyüklerine ulaşacaktır. Mezopotamya'da bulunan en eski lapis objeler, 6. binyıl gibi erken bir döneme ait olup Kuzey Irak'ın Yarım Tepe höyüğünde keşfedilmiştir. Ancak, parlak lacivert rengiyle Mezopotamyalı seçkinlerin ilgisini çeken ve takı imalatında kullanılan lapisin Yakın-Doğu ile Mısır'da yaygınlaştığı dönem 4. binyıldır (Moorey, 1999: 85-90).

Lapis Mezopotamya'ya MÖ. 4000'lerde girmiş; Mısırlılar lapis ve obsidyenle Naqada Ic-IIa döneminde (3700-3550) tanışmışlardır. Bu objeler Mısır'a tek bir ticari ağ üzerinden taşınmış olamazlar. Anadolu obsidyeninin Doğu Akdeniz'de dolaşıma girdiği yer büyük olasılıkla Kuzeybatı Suriye'dir. Aynı mantık izlenirse, lapis *down-the-line* yöntemiyle önce Kuzey Irak'a, Dicle üzerindeki Tepe Gawra yerleşimine, sonra Suriye'ye, dolayısıyla Akdeniz'e, nihayet araçlar eliyle Filistin ve Mısır'a götürülmüş olmalıdır. Ancak Mısır'da lapis ithalatının yoğunlaştığı çağlarda (3700-3300; özellikle 3450-3300), bu değerli taşın erken Güney Mezopotamya kentlerine girişi durmuştur. *Lapisin* Yukarı Mısır'a ulaşabilmesi için, ister deniz ister kara yolu kullanılsın, mutlaka Filistin ve Aşağı Mısır kıyılarına uğraması gerekir. Oysa binyılın 2. ve 3. çeyreklerinde bu iki ara-bölgede lapis izine rastlanmaz. Yukarı

³ Bir metanın miktarı her seferinde biraz daha azalarak komşudan komşuya, köyden köye aktarılması.

Mısır'a önce tek-tük, sonraları düzenli biçimde lapis girişi olduğu ise tartışılmaz bir gerçektir (Watrin, 2004: 65-66).

Peki, Yukarı Mısırlıların lapis kuzey ticaret ağına (Filistin – Sina – Aşağı Mısır) ihtiyaç duymadan Nil Vadisi'ne getirtmiş olmaları mümkün mü? Eldeki arkeolojik bulgulara göre yanıtın müspet olduğunu düşünen L. Watrin, alternatif bir yol öneriyor. Kuzey Irak'tan (Tepe Gawra'dan) Lut Gölü civarına, bugün İsrail-Ürdün sınırını oluşturan Akabe Vadisi üzerinden Akabe Körfezi'ne (Kızıldeniz'in kuzeyi çatala benzer; çatalın doğu ucu Süveyş Körfezi, batı ucu Akabe Körfezi'dir; iki ucun arasına Sina Yarımadası oturur), oradan deniz yoluyla Yukarı Mısır sahillerine (Watrin, 2004: 66-67). Watrin, bu varsayımı iki temel üzerine inşa eder: 1- Söz konusu çağlarda Filistin-Sina-Delta hattında lapis bulunmaması, 2- Tepe Gawra – Lut – Akabe Körfezi koridorunun coğrafi konumu. Eğer mantıki temeli zayıf olmayan bu çıkarım doğru ise, egzotik hammaddelerin/malların Mısır devletleşmesinin beşiği olan Nil Vadisi'ne en az 3 farklı yönden, yani kuzeyden (Nil Deltası ya da Aşağı Mısır'dan), güneyden (Nübye ya da Nil'in daha yüksek kesimlerinden) ve batıdan (Kızıldeniz'den) girdiğini teslim etmek gerekir.

2c. Uruk ve Mısır'da Silindir-Mühürler: Seçkinlerin Yükselişi

Mısır'ın Uruk (Mezopotamya) dünyasının dolaylı etkisine maruz kaldığı ve bunun devletleşme üzerinde olumlu rol oynadığı hususunda arkeologların kuşkusu yok gibidir. Çömlek stillerindeki benzerlik bir yana, Uruk etkisinin en belirgin kanıtı Uruk kültürünün alâmetifarikalarından silindir-mührün Mısır'da gördüğü hüsnükabuldür. Nil Vadisi'nin ilk silindir-mühürleri Uruk kentlerinden ithal edilmiş, sonraki örnekler ise yerli/Mısırlı zanaatkârlar tarafından üretilmiş olmalıdır. Aslında, Mısır'da bugüne değin topraktan çıkarılan en eski mühür, kireçtaşından imal edilmiş bir damga-mühürdür. Anadolu ve Kuzey Suriye'de de Uruk tarzı silindir-mühürlerden önce bunlar kullanılırdı. Bu damga-mühür, Matmar ile Naqada'nın tam ortasına düşen Naqa ed-Dêr adlı Yukarı Mısır yerleşimindeki bir mezarda keşfedilmiştir ve Naqada IIB (3550-3450) dönemine aittir. Orta Mısır'daki Harageh yerleşiminde, aşağı yukarı aynı devre tarihlenen bir başka damga-mühür bulunmuştur. Mısır'daki en eski iki silindir-mühür ise, sonraki yüzyılda (3450-3350) Naqada mezarlarından çıkarılmış olup yine kireçtaşından imal edilmiştir. Arkeologların ortak kanısı, Mısır'ın kendine özgü mühür geleneğinin olmadığı ve gerek damga gerekse silindir mühür kültürünü doğu komşusu Mezopotamya'dan ödünç aldığıdır. Ama bunları söylerken Mısır silindir-mühür desenlerinin Uruk-Warka kentinden ziyade bir Güneybatı İran kenti olan Susa oymacılığında esinlendiğini belirtelim. 4. binyıl Mezopotamya kültürüne adını veren Uruk, pek çok açıdan (nüfusu, yüzölçümü ve devletleşme kapasitesi ile) bir merkez olduğu halde

oymacılık sanatında komşusu Susa'yı izlemekle yetinir. 4. binyıl ortasında Mezopotamya kültürünü benimseyip “Uruk dünyası”nın parçasına dönüşmüşse de, silindir-mühür desenleri söz konusu olduğunda Susa hep öncü rolü oynamıştır (Honoré, 2007: 31-34, 41-42).

Uruk kültürünün Nil Vadisi'ne bir nüfus hareketi sonucunda girmediği açıktır; Mısır'da Uruklu göçmenlerin kurduğu hiçbir yerleşim yoktur. Demek ki Mısır'daki Uruk etkisinin nedeni, ticaretten kaynaklanan *kültürel öykünmedir*. Watrin'in yukarıda aktardığımız alternatif güzergâh önerilerine karşın, Uruk maddi kültürünün Mısır'a Kuzey Mezopotamya (Suriye–Lübnan–Filistin–Sina) üzerinden ulaştığı varsayımı hala en fazla kabul gören yaklaşımdır. Buna göre, mallar Suriye kıyılarından Nil'e kara ve/veya deniz yoluyla ulaştırılmıştır. 4. binyılın ikinci yarısında yalnızca *down-the-line* modeli uygulanıyor ve uzun-mesafeli ticari ağlar henüz ortaya çıkmamış olsaydı, başka bir senaryo üretmek kimsenin aklına gelmezdi. Ancak lapis için olduğu gibi, silindir-mühür bahsinde de, Büyük Mezopotamya'yı Yukarı Mısır'a bağlayan hattı tarif etmekte yaşanan sıkıntı, Filistin gibi aracı olduğu düşünülen bölgelerde Uruk maddi kültüründen iz bulunmayışıdır. Uruk silindir-mühürlerinin Mısır'a götürüldüğü ya da oralı oymacılar tarafından taklit edildiği bir dönemde, 4. binyılın ikinci yarısında, Filistinli seçkinlerin statülerini sergilemek ve ekonomik kayıtlarını tutmak için bu objeleri kullanmamış oluşu, Watrin gibi yazarların niçin alternatif yollar önerme ihtiyacı duyduklarını açıklamaya yeter. Nitekim meslektaşı Watrin'i izleyen E. Honoré deniz yollarını öne çıkarmaktadır. Ona kalırsa, Basra Körfezi'nden hareket eden tekneler Arap Yarımadası'nı dolanıp Kızıldeniz'e, oradan da “wâdi” adı verilen nehir yatakları sayesinde (debisi düzensiz olan bu yataklar zamanla kurumuşlardır) Yukarı Mısır'a ulaşmış olabilirler. Ne ki, bu tür mantıksal varsayımların somut delille desteklenmediği akılda tutulmalıdır (Honoré, 2007: 42).

Uruk silindir mühürleri Mezopotamya'da mal teslimatını kolaylaştırmak (gönderenin kimliği ile malın miktarını belirtmek) ya da mülkiyet ilişkilerini düzenlemek için kullanıldı. Bunlar yönetim ve işletme ile ilgili sorunlara çözüm getirmek için icat edildiler ve kayıt tutma sistemlerinin parçası olarak kaldılar. Bazı yazarların *şeflik* olarak tanımladığı “devletleşme sürecindeki karmaşık toplumlar”a özgü bu tip objeler, Mezopotamya'daki gibi Mısır'da da *kurumsallaşmanın* gelişini haber verseler bile, Uruk kentlerindeki işlevlerini yitirmişlerdir. Mısır'daki ilk silindir mühürler, mülkiyet/teslimat işlerini düzene koymaktan çok seçkinleri toplumun geri kalanından ayırt etmeye yarayan birer süs eşyası, egzotik ve dekoratif birer obje olarak kullanılmıştır. Mısırlılar, silindir mührün Uruk'ta *imza* yerine geçtiğini biliyor olsalar da, ona yerli seçkinlerin kudretini simgeleyen yeni bir anlam yüklemişlerdir (*ziynet eşyası* ya da *sınıfsal simge*). Mezopotamya'dakinin aksine, Mısır'daki silindir-mühürlerin yanında, “içine teslimatın miktarıyla ilgili hesap taşları konan, zarf yerine geçtiği için mühürlenmiş ve alıcı tarafından kırılarak açılan kil topraklar” ile sayısal kil tabletler bulunmaz.

Silindir-mühürlerin mezarlara konması, Mısırlıların bunları *statü göstergesi* saydıklarını kanıtlar. Ama Geç Naqada II dönem (3250-3150) mühür örnekleri incelendiğinde, mühür büyüklükleri/desenleri ile kullanılan hammaddenin değiştiği görülür. Mısırlılar, kendilerine has desenler icat ederek Mezopotamyalı sanatçılara öykünmeyi bıraktıkları bir anda, silindir-mühürleri Uruklu seçkinler gibi yönetsel birer araç olarak görmeyi de öğrenmişlerdir (Honoré, 2007: 37, 43).

Silindir mühürlerin oyma desenleri, Mısırlıların Uruk kentlerindeki temalara ve Uruk ideolojisine nüfuz etmekte zorlanmadıklarını gösterir: Mısırlı sanatkar Uruklu meslektaşının ürettiği mühür oymasını yeniden yaratırken onun anlam dünyasına hiç de uzak değildir. Bu konudaki en ilginç örnek, 5. binyılın ikinci yarısından itibaren Basra Körfezi’nden Malatya-Değirmentepe’ye kadar *Uruk dünyasının* (Güney ve Kuzey Mezopotamya) farklı noktalarında karşımıza çıkan “vahşi hayvanlar efendisi” temasının Naqada IIc döneminde (3450-3350) Yukarı Mısır’ın ilk kentlerinden Nekhen/Hierakonpolis’teki bir mezarda görünmesidir. Yakın Doğu’nun bütününde başarılı biçimde taklit edilen bu kompozisyonda, kudretli bir adam kedigiller familyasına mensup iki yırtıcının (aslan?) arasında durur ve onları birer eliyle boğazlarından kavrayıp soluksuz bırakır (Watrın, 2004: 68-71).

Mısır ve Mezopotamya mühürlerinde yüceltilen “hayvan efendisi” figürü, kuşkusuz bir *kahramanı*, büyük olasılıkla da *her şeye gücü yeten yöneticiyi* temsil etmektedir. Binyıl sonuna doğru tasvirlerden yansıyan hâkimiyet ilişkisi değişim geçirir: artık krala boyun eğenler, yırtıcı (aslan) ya da tehlikeli hayvanlar (hipopotam) değil, Nil Vadisi’nden olmayıp Mısır nizamını tehdit eden *yabancılar*dır (Köhler, 2010: 49).

3. Devletleşme, Takas Ağları ve Zanaatta/Siyasette Uzmanlaşma,

Mısır, 4. binyıl ortalarında birbiriyle bağlantılı 3 süreç yaşamıştır: yerel seçkinlerin yükselişi; toplumsal tabakalaşmanın belirgin hale gelişi; zanaatta uzmanlaşma. Bu gelişmeler, bir bütün olarak, neolitik köy toplumundan çıkışı haber verirler. Sosyoekonomik statülerini görünür kılp “mekanik bir meşruiyet ve itaat” elde etmek isteyen seçkinler, toplumsal konumlarını pekiştirmek için başka hiçbir sınıfın ulaşamadığı lüks objelere sahip olmak isterler; bu malların üretimi ise tam-zamanlı ve uzmanlaşmış bir zanaat etkinliği gerektirir (Wilkinson, 1999: 28). Uzun-mesafeli takas, bu üçlünün ortasına oturur: Statü göstergesi malların bir kısmı dışarıdan getirilebilir, yerli zanaatkarın işleyeceği özel hammaddeler ülke içinde bulunmayabilir.

4. binyılda zanaatın başını çeken sektör çömlekçiliktir. Binyıl ortalarına kadar Nil Vadisi’nde üretilen çanak-çömleklerin hammaddesi alüvyonlu (ılgılı) kildir. Çömlek bu devirlerde hala ev ekonomisine özgü ilkel teknolojiyle imal edilmektedir; alüvyonlu kile şekil

verip fırınlamak diğerlerine nazaran kolaydır. Zanaatta uzmanlaşmanın başladığı, özgün ve çok daha fazla sayıda çömleğin talep edildiği Naqada II (3600-3200) koşullarında ise, işçiliği zahmetli de olsa, Mısır'da bolca bulunan *kille karışık kireçli toprak* ve *çöl kili* kullanmak gerekir. Killi-kireçli toprak *bezekli çömlek* üretimi için idealdir. Yeni malzemeler, özenli bir fırınlama süreci ile yüksek ısıyı zorunlu kılmaktadır. Nitekim binyılın ikinci yarısına damga vuran bezekli çanak-çömlekler, daha üstün bir teknolojinin ve düzeyi daha yüksek bir uzmanlaşmanın sonucudur. Teknolojik ilerleme kadar önemli bir başka gelişme, Yukarı Mısır çömleğinin Aşağı Nil'de yaygınlaşması ve Aşağı Mısır'a özgü usuller ile teknikleri tedrici biçimde tasfiye etmesidir. Sürece yön veren 3 faktörün altı çizilmelidir. 1-Yukarı Mısır çömleğinin teknik üstünlüğü, Aşağı Mısırlıları bu tarz çömlekler üretmeye itmiştir. 2- Kireçli topraktan üretilen bezekli kaplar ile Filistin çömleklerinin taklidi olan tutamaçlı testiler, ileri fırınlama teknikleri gerektirdikleri için Yukarı Mısır'da üretilir ve Aşağı Mısır'a ithal edilir. 3- Bu tür istisnai durumlar haricinde, Yukarı Mısır'daki uzmanlaşmış çömlek atölyeleri dış pazar için de üretirler; teknik gelişmelere ayak uydurmaktan başka çaresi olmayan Aşağı Mısırlılar ise, yeni tip çömlek edinmeye isteklidirler. Delta yerleşmesi Minşat Ebu Ömer'deki mezarlar, Kuzey/Aşağı Mısır'ın güney çömlek tarzından fazlasıyla etkilendiğini kanıtlamaya yeter. Güney maddi kültürü bu höyükte öyle kalıcı bir varlığa sahiptir ki bazı yazarlar Minşat Ebu Ömer'in Filistin-Mısır ticaretinin koordine edildiği bir *Yukarı Mısır kolonisi* olabileceği ihtimalini bile gündeme getirmişlerdir (Wilkinson, 1999: 28-29).

Geç Bakır Çağı (3600-3300) silindir mühürlerine ve mühür baskılarına bakılırsa, Mısır'ın ilk seçkinleri bölgelerarası takas ağlarını denetleyip ticareti kayıt altına almışlardı. Ortada henüz devlet adını hak edecek bir mekanizma yoksa da, Mısır'ın bürokratikleşme yolunda güçlü adımlar attığı bir dönemdi bu: Bazı mallar, kamusal meşruiyete sahip kişi ya da kurumların denetiminde üretiliyor, depolanıyor ve takasa hazır hale getiriliyordu. Erken seçkinler için prestijli malların kimlerin elinde toplanacağına karar vermek yaşamsal önem taşıyordu, *zira ekonomik-siyasal iktidarı sürekli kılmanın kestirme yolu servet biriktirmektir*. Devletleşme ile takası denetleme gücü arasındaki bağlantı o denli açıktır ki Mısır devletinin doğum yeri olan Abydos ve Naqada gibi Yukarı Mısır yerleşimleri, aynı zamanda Nil Vadisi'nin ilk ticari merkezleridir. Naqada'daki geniş yapı kompleksinde keşfedilen mühürlü kil objeler, burada çok sayıda personelin çalıştığını, onlar sayesinde büyük miktarda malın depolanıp takasa hazırlandığını kanıtlar. Ne ki, Geç Bakır Çağı'ndaki yönetsel merkezileşme eğilimleri *yazılı kayıt tutma* pratiğinden yoksundur. Mühür desenleri, yazı karakterlerinden değil resimsel ve geometrik işaretlerden oluşmaktadır. Mısır hiyerogliflerinin ilk örneklerine ancak Naqada IIIa (3300-3200) ya da Ön-Hanedanlar (*Protodynastic period: 3300-3100*) dönemine girilirken rastlanır (Köhler, 2010: 41).

Mısır-Filistin hattındaki Erken Bakır Çağı'na (3900-3600) tarihlenen arkaik ticaret, bağımsız tacirler tarafından ve eşek kervanları ile yürütülüyor olmalıdır. Doğrudan ya da dolaylı olarak *down-the-line* yöntemiyle yapılan takas, Geç Bakır Çağı'nda (3600-3300) daha akılcı biçimde işleyen ve seçkinler tarafından denetlenen yeni bir ticari sisteme evrilir. Artık takas yolları üzerinde birbirlerine ham ve mamul ürün aktaran *bölgesel merkezler* belirmiştir. Bunlar, *ticaretin işleyişine müdahaleyi kazanılmış hak sayan bölgesel seçkinlerin* ve onların yanında saf tutarlarsa ticari kapasitelerinin artacağını fark eden tacirlerin çabalarıyla daha da genişlemiştir. Binyıl ortalarında yabancı tüccarın Aşağı Mısır'da ticari faaliyet yürüttüğü kesindir. Zira bugün Kahire ili içinde bulunan Maadi höyüğünde, Mısır mimarisine yabancı ama Levant geleneğiyle uyumlu (yeraltında mal depolamaya yarayan) yapılar keşfedilmiştir. Bu keşif, Filistinli tüccarın Mısır'daki fiziki varlığının açık delili olarak okunabilir (Köhler, 2010: 40).

Mısır'da 4. binyılın son çeyreğine kadar *devlet* diyebileceğimiz bir toplumsal, siyasal ve ekonomik örgütlenme formu oluşmamıştır. “Devlet”i “devlet-olmayan”dan ayırmak zordur, ancak erken devlet çalışmalarına katkılar sunan antropologların bazı kıstaslarda uzlaştıkları görülür. Buna göre, devletin gelişini haber veren belirtiler, 1- uzmanlaşmış zanaat, 2- meşru yöneticilerin örgütlediği *siyasal iktisat*, 3- uzun mesafeli ticaret, 4- toplumsal karmaşıklık, 5- bürokrasi, merkezileşme ve 6- tutarlı biçimde tanımlanmış devlet ideolojisidir. Görüldüğü gibi, devleti *neolitik köy toplumu* ve *devlet-öncesi karmaşık toplumdan* (bu evreyi “şeflik” terimiyle tanımlayanlar da olmuştur) ayırt etmek için önerilen kıstasların ilk üçü ekonomik, dördüncüsü toplumsal, son ikisi siyasaldır (Köhler, 2010: 38). Bu kıstasların ortaya çıkması için bazı uyarıcıların devreye girmesi gerekir: çevresel koşulların elverişliliği, hızlı nüfus artışı, doğal kaynaklara yakınlık, tarımsal hinterlandın yeterince geniş olması ve ticari yollara erişebilme olanağı gibi. Bu tür uyarıcılar ilk anda köy boyutunu aşan bölgesel merkezlerin belirmesini sağlar, ticari-ekonomik merkezler ise zamanla siyasal iktidarın kurumsallaştığı (ön-devletin laboratuvarını oluşturan) yönetsel merkezlere dönüşürler.

Devletleşme atılımının merkezi Yukarı Mısır ile Geç Hanedan-Öncesi Dönem'de (3300-3100) onunla bütünleşen Aşağı Mısır'ın komşu ülkelerden hangi malları talep ettiklerini saptamakta yarar vardır. 4. binyılda Levant'tan Mısır'a akan malların başında bakır, anavatanı Lübnan olan sedir ağacı, yağ, reçine, şarap ve saklama kapları gelir. Afganistan kökenli lapis lazuli ile sair değerli taşın dağıtım merkezi Kuzey Mezopotamya'dır. Sina Yarımadası'ndan ve (Nil Vadisi ile Kızıldeniz arasındaki) Doğu Çölleri'nden ise, altın, gümüş, türkuaz gibi nadir bulunan mallar ve yarı-değerli taşlar ithal edilir. Kürk, tütsü, reçine, abanoz ve fildişi gibi egzotik mallar için yüzlerini Nübye'ye (Sudan'a) dönen Mısırlılar, obsidyeni Anadolu ve Etiyopya'dan getirtmiş olmalıdırlar (Köhler, 2010: 40).

4. Seçkinlerin Lüks Meta Talepleri ve Ticaret Kolonileri (3300-3000)

Mısır'daki devletleşme, Filistin'le yürütülen ticaretten ve bu bölgede filizlenmeye başlayan koloni tipi yerleşmelerden kesinlikle bağımsız değildir. Hikâyenin giriftleştiği ve tarihin hızlandığı an, Bakır Çağı'nın bitip Bronz Çağı'nın başladığı 3300 sonrasıdır. Devlete hazırlık evresi olan bu yeni döneme ad vermek zordur. Dönemin sınırları aşağı yukarı belli olsa da (3300-3100), adlandırma hususunda fikir birliğine varılmış değildir. “Ön-Hanedanlar Evresi” (*Protodynastic period*) ya da “Geç Hanedan-Öncesi Dönem” (*Late Predynastic Period*) gibi tamlamalar mı tercih edilmelidir? Yoksa “Ön-Krallıklar” (*Proto-kingdoms*), “Ön-Devletler” (*Proto-states*) ya da “Şeflikler” mi? (*Chiefdoms*) Hangi kavramı kullanırsak kullanalım Mısır'ın 33. ve 32. yüzyıllarda kritik bir dönemden geçtiği açıktır. Zira Yukarı Mısır'daki Naqada höyüğüne referansla *Naqada IIIa-b* olarak tanımlanan merkeziyetçi kültür Aşağı Mısır'a bu evrede ulaşmış, *Mısır'ın bütünleşmesi* bu çağda başlamıştır. Dönemin 3 ayırt edici özelliği vardır. 1- Aşağı ve Yukarı Mısır'ın ayrı parçalar olmaktan çıkıp *Naqada kültürü* altında birleşmesi. 2- Narmer ile 1. Hanedan'ı önceledikleri için 0. Hanedan üyeleri sayılan ön-kralların (Akrep I, Çifte Şahin, İri-Hor, Ka, Akrep-Kral ya da Akrep II) belirişi. 3- Yukarı Mısır (Hierakonpolis, Naqada, Abydos) ile Aşağı Nübye'deki (Mısır-Sudan sınırı: Sayala, Qustul) merkezlerin kurumsallaşma eğilimlerinin hız kazanması (Campagno, 2013: 2, 7).

4a. Kurucu-Kral Narmer'den Önce: 0. Hanedan ya da Ön-Devletler

Van den Brink, kronolojik kolaylık açısından Naqada III dönemini üç evreye bölüyor. Buna göre, Naqada IIIa (3300-3200), resimsel tasvirlerden yazı kültürüne geçilemediği için ön-kral adlarının bilinmediği 00. Hanedan devrine denk düşer. Naqada IIIb ya da 0. Hanedan döneminde (3200-3100), yazı arkaik biçimde de olsa zuhur etmiştir; artık resim düzeyindeki tasvirler ve yazılı kayıtlar sayesinde ön-kral adları saptanmaktadır. Ön-kral adlarının derlendiği asli kaynak Abydos mezarları olduğundan, 0. Hanedan altında listelenen (Akrep, İri-Hor, Ka) ön-kralların çoğu Abydosludur. 1. Hanedan'ın ve *İki Mısır Krallığı*'nin kurucusu Narmer de Abydos kral soyundandır. Onun tahta çıkışı, Naqada IIIc dönemiyle (3100-2900) özdeşleştirilen 1. Hanedan'ın doğumunu müjdelere (Raffaele, 2003: 105, dipnot 28). Tam bu noktada, Narmer'in yaşadığı dönemi kati surette saptamanın zorluğu hatırlatılmalıdır. Mısırologlar “Kurucu”nun 3150-2950 arasında hüküm sürdüğünden eminler, ancak sunulan tarih aralığının genişliği Mısır devletinin doğuş öyküsünde gedik açmaktadır. Mısırolog Braun'un aktardığı radyometrik analizlere göre, Narmer'in halefi Aha 32. yüzyılın ikinci yarısında hüküm sürmüş olabilir. Bu durumda, Narmer'in hükümdarlığını 3200-3150 gibi erken bir çağa çekmek bile mümkündür (Braun, 2001: 1283-1284). Elinizdeki metinde ise, Kurucu-kral Narmer'in 3100 civarında hüküm sürdüğü varsayılacaktır.

Abydos kuşkusuz bütünleşme öncesinde Mısır toprağını paylaşan rakip ön-devletlerin en önemlisidir, zira 1. Hanedan'ın oluşumuna zemin hazırlayan krallar buradan çıkmıştır. 0. Hanedan'ın son iki üyesi Ka ile Narmer'e ait *serekhler* (kraliyet armaları) Aşağı Mısır'ın önemli merkezleri Tarkhan ve Helwan'a kadar ulaşır. Öyleyse, *Naqada yayılımı* sayesinde Yukarı Mısır'ın maddi kültürünü alan Delta, (ticari amaçlarla ya da ön-kralların memurları olarak gelen) Vadi kökenli toplulukların nüfus hareketine açılmış olmalıdır (Raffaele, 2003: 103). Anlaşıyor ki Naqada yayılımının (3350-3250) getirdiği *kültürel kaynaşma* İki Mısır arasındaki *ticari etkileşimi* (3250-3150) güçlendirmiş; Delta, Yukarı Mısırlıların karar verici konumda oldukları ve belki koloniler sayesinde Aşağı'nın ticari üslerini denetleyebildikleri bir süreçte, Yukarı Mısırlı ön ve erken krallar tarafından ilhak edilmiştir (3150-3050).

Mısırologlar tarafından sıkça telaffuz edilmesine karşın, “0. Hanedan” terimi aslında yanıltıcı ve uygunsuzdur. Zira *terimi kullanan yazarların hiçbiri, aynı soydan gelen ve aynı toprak parçası üzerinde hüküm süren “kral”ları kastetmez.* “0. Hanedan”ın ön-kralları, farklı ve birbirinden uzak bölgesel merkezlere, belki aynı belki ayrı zamanlarda hükmeden ve adları armalarından hareketle konan küçüklü büyüklü siyasal önderlerdir. Bu yüzden, *Geç Hanedan-öncesi dönemin kralları* biçimindeki nötr bir adlandırma dönemin ruhuna daha uygundur. Bu krallar hususunda karşılaşılan başka bir zorluk, yazılı kayıtların yokluğu ve yetersizliğinden dolayı hangi ön-kralın ne zaman ve nerede hüküm sürdüğünün bilinmemesidir. *Serekh* uzmanları bile Mısır'ın rakip ön-devletlere bölündüğü dönemin hükümdarlarını kronolojik sırayla sayamazlar. Bildiğimiz, Mısır'ın büyük bölümüne hükmeden ya da buna yaklaşan ön-kralların Ka, Akrep II ve Narmer olduğudur. İlk ikisinin adı, Aşağı ve Yukarı Mısır'daki pek çok yerleşime ait eserlerde karşımıza çıkar. Sonuncusu, Mısırlıların kendi tarih algılarına göre İki Mısır'ı birleştirip Krallığı kuran kişidir. Herhalde mitolojinin aktardığı bu anlatı gerçeğe en yakın olanıdır; zira 1. Hanedan'ın hükmü başladığında (3100) 1. Çağlayan'dan Akdeniz kıyılarına uzanan Nil hattı (*üç binyıllık Mısır uygarlığı* bu coğrafyayı kapsar) Abydos kral ailesine mensup birinin otoritesi altında birleşmiş durumdadır. Narmer olduğu düşünülen kişi başkent Memphis'i Nil Vadisi'ni Delta'ya bağlayan en stratejik noktaya, iki ülkenin birleştiği yere kurar. Siyasal birlik idealine ulaşılmıştır; bu gelişmeyi tanrısal iradenin tezahürü sayan Mısır zihniyetine göre, *İki Ülke* dışında kalan dünya “kaos toprağı”dır, “tanrısal düzen”in vücut bulmuş hali olan Mısır'da yaşamaksa eşsiz bir ödül (Wilkinson, 1999: 44-45, 48-49).

İki Mısır'ın birleşmesi olarak bilinen ve 4. binyıl sonuna kadar siyaseten bağlantısız Yukarı ve Aşağı Mısır'ın askeri bir zafer sonucunda bütünleştiğini öne süren anlatının tarihi bir olgu olup olmadığını kuşkuyla dağıtacak biçimde kanıtlamak olanaksızdır. Zira antik Mısır zihniyeti, tarihsel olayları, kraliyet ideolojisini sürekli kılmak için ihtiyaç duyulan ve ritüele dönüşen *kolektif hatırlama sahnelerinden* ayırt etmek yerine onları özdeş görme

eğilimindedir. Çoğu Mısırolog, birleşme söyleminin tarihi gerçeklikle uyuştuğunu düşünür; bunun kanıtı olarak da “Narmer Paleti” gösterilir. Palette işlenen ana tema, *Aşağı Mısır kralını yenen kudretli bir komutanın İki Ülke’yi birleştirdiği*dir. Bütünleşmeyi mümkün kılan muzaffer kralın palette ima edildiği gibi Narmer olup olmadığını bilmesek de, paletin varlığı tek başına birleşme mitinin tarihsel gerçeklerle örtüştüğü varsayımını güçlendirmektedir (Raffaele, 2003: 99-100, dipnot 2).

Arkeolojik veriler, “eşitlikçi toplum” özellikleri gösteren Aşağı Mısır’ın Naqada II’nin bitip Naqada III’ün başladığı yıllarda (3200) Yukarı Mısır’daki merkezleşme eğilimine kayıtsız kalamadığına ve güneye has hiyerarşik toplum modeline uyum sağlayıp köklü bir kültürel dönüşüm geçirdiğine işaret eder. Artık Delta’nın seçkinleri de doğal kaynakların dolaşımını denetlemekte, prestijli meta sahibi olmayı statülerinin gereği saymakta, sosyoekonomik ve siyasal açıdan toplumun geri kalanından farklı olduklarını hissettirmek için ölülerinin yanına egzotik hediyeler koymaktadırlar. Kısacası, Naqada III’e geçiş evresinde, Aşağı ve Yukarı Mısır aynı maddi kültürü ve toplumsal yapıyı paylaşmaktadır; Vadi ile Delta, devlet otoritesi altında bütünleşmeye hazırdır (Wilkinson, 1999: 30).

Mısır devletinin doğum yeri güneydir. Zira Yukarı Mısır’ın arazi koşulları sulamalı tarıma uygundur, Vadi’nin verimli alüvyonlu toprağı ihtiyacı aşan bir üretim kapasitesine sahip olduğundan servet biriktirmeye elverişlidir. Yukarı Mısır’da Nil’i doğudan ve batıdan çevreleyen, doğal kaynak bakımından da zengin olan çöllere ulaşmak kolaydır; büyüklü küçüklü dere yatakları, debileri düzensiz olsa ve yazın kurusalar da çöllere nehir havzası arasındaki mesafenin aşılmasını sağlarlar. Bu doğal kaynaklar, *statü kaygısıyla tüketen (gösterişçi ya da sosyal statü kazanma amaçlı tüketim: “conspicuous consumption”)* ve devlet seçkinlerine dönüşecek olan yerel önderlerin talep ettiği lüks malların üretimine yaradıkları için devletleşmeyi hızlandırır. Böylesi bir ortamda, ticari yolları etkin biçimde denetleme gücü olan, yakın hinterlandları kendilerine bağlamakla yetinmeyip daha geniş bir coğrafyadaki ticari ağların oluşumuna ve işleyişine müdahale edebilen “bölgesel merkez”lerin doğması kaçınılmazdır. Siyasal iktidarlarını kurumsallaştıran (uzun vadede devleti keşfedecek olan) seçkinler uzun yürüyüşlerini bu merkezlerden başlatmışlardır (Wilkinson, 1999: 30).

4b. Yukarı Mısır’ın İlk Ticari Merkezleri: Abydos, Naqada, Nekhen

Yukarı Mısır devletleşmesinin çıkış noktası olarak 5 merkezin adını saymıştık: (kuzeyden güneye) Abydos/Thinis, Naqada, Hierakonpolis (Nekhen) ve aslında Aşağı Nübye yerleşimleri olan Sayala ile Qustul. Bunların her biri, Mısır Krallığı’nın kurumsallaşmasına katkıda bulunan bölgesel merkezlerdir. Abydos’un önemi, kraliyet ikonografisinin (erken seçkinlerin şekillendirdiği güç merkezleşmesini haber veren resimsel ifadelerin) ilk burada

belirmesinden kaynaklanır. Abydos'ta iktidarın kurumsallaşmasıyla kentleşme arasında doğrudan bir bağlantının olduğu sezilir. Mezopotamya devletleşmesi hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak biçimde kentleşmenin ürünü iken, *Mısır'da devletin henüz kent olmamış bölgesel merkezler üzerine kurulduğu, meşruiyetini bunları bir kraliyet ideolojisi etrafında bütünleştirebilmesinden aldığı görülür*. Abydos, kente doğru bir adımsa da, çağdaşı olduğu Mezopotamya kentleriyle, hele (20-40 000 kişiyi bir kimlik altında birleştirmeyi başarmış) Uruk'la karşılaştırılmaz. Yine de o, (Hierakonpolis'le birlikte) erken Mısır tapınağının ilk örneklerinin inşa edildiği iki yerleşimden biridir. Tarihi kayıtlardan, Abydos mezarlarına gömülen seçkinlerin This/Thinis adlı yakın bir mahalde ikamet ettikleri anlaşılır. Mısırologlar, This'in coğrafi konumunu belirleyebilmiş değillerdir. Ortada This'e ait bir harabe yoksa da, genel kanı onun eski Abydos ile modern Girga kenti civarında konumlandığı, belki Girga'nın This kalıntıları üzerinde yükseldiği yönündedir. İşte bu yüzden, This ile Abydos birbirinden ayrı düşünülemez. Sonraki dönemlere ait yazılı kayıtlar, This'in 1. Hanedan'a, dolayısıyla erken devlete başkentlik yaptığını gösteriyor; Abydos mezarlarının büyüklüğü ve zenginliği de bu yerleşimin Geç Hanedan-Öncesi Dönem'de ya da "Ön-Hanedanlar evresi"nde diğer bölgesel merkezlerden daha üstün konumda olduğunu kanıtlamaya yeter. Mısır devletinin doğum sancılarının başladığı bir döneme (3200) tarihlenen Abydos U-j mezarı, bu yargının en somut delilidir: Bir ön-krala ait olduğu sanılan mezarda firavunların ellerinden düşürmedikleri (çoban değneğine benzeyen) *kancalı asanın* ilk örneğine rastlanmıştır. Mısır'ın en bilindik kraliyet sembollerinden birinin U-j mezarındaki hediyeler arasında (bu örnekteki kancalı asa fildişinden yapılmıştır) görünmesi mezar sahibinin statüsü hakkında hiçbir kuşkuyla yer bırakmamaktadır. Bahsi bir noktayı daha hatırlatarak kapatalım: U-j, çağdaşı olan diğer bütün mezarlardan geniştir. Bugüne kadarki kazılarda onun boyutuna erişebilen başka bir mezarın daha bulunmadığı düşünüldüğünde, U-j mezarında yatan ön-kralın Nil Vadisi'nin büyük bir kısmında hâkimiyet kurduğu kolaylıkla öne sürülebilir (Wilkinson, 1999: 33-34).

Evet, Abydos U-j mezarının göze çarpan ilk özelliği büyüklüğüdür ($9.1 \times 7.3 = 66.43 \text{ m}^2$). Mezarda sonraki dönemlerin kraliyet sembolü *kancalı asa* dışında, Levant'tan (Lübnan-Filistin'den) ithal yüzlerce şarap testisi, titiz bir işçilik gerektiren ve yapımında fildişi ile obsidyen gibi değerli malzemeler kullanılan objeler, hatta en eski yazı (hiyeroglif) örnekleri bulunmuştur. Arkaik Mısır yazısı yüzlerce kemik parçası üzerine 2-3 işaret içerecek biçimde nakşedilmiştir. Arkeologların *kemik etiket* adını verdiği objeler, sicim parçasıyla bağlandıkları çömlüklerin içindeki malın miktarını, türünü, geldiği yeri ve göndericiyi tanımlıyor olmalıdır. Öyleyse, Mezopotamya'daki muadili gibi, Mısır yazısı da hesap tutma ve merkezi bir kurum için mal depolama ihtiyacından doğmuştur. Abydos kemik etiketlerinin en sofistike olanı, (sonraki dönemlerde de aynı karakterlerle yazılan) Nil Deltası'nın güneydoğusundaki

Bubastis yerleşimini tarif eder. Abydos Kralı, ya bu kadar erken devirlerde bile (3200) hâkimiyet alanını Delta'ya (Aşağı Mısır'a) kadar yaymayı başarmıştır ya da Delta'nın zanaatkârlarına prestijli mal sipariş edebilecek denli ayrıcalıklı bir statüye sahiptir. Bulgular, Abydos seçkinlerinin büyük miktarda prestijli mal elde edebildikleri, zanaatkârlık ve yazıcılık gibi mesleklerin onların denetimi altında biçimlendiği hususunda şüpheye yer bırakmıyor. Toplum, ekonomik ve siyasal açıdan güçlü yöneticiler tarafından tabakalara (zanaatkârlar, ustalar, çiftçiler, işçiler) bölünmüş görünmektedir. U-j mezarındaki çömlüklerin kayda değer bir kısmı akrep tasvirleriyle süslenmiştir, bu yüzden mezar sahibinin 0. Hanedan'ın ilk üyesi (Akrep I adıyla bilinen ön-kral) olması muhtemeldir. Devletleşme bu mezarda yatan ön-kral zamanında kritik evreyi aşmış olabilirse de, ortada ülkenin tamamını bütünleştiren bir siyasal iktidar bulunmadığından Mısır devletinin doğduğuna hükmetmek için vakit erkendir. Mısır hala ön-krallıklardan/ön-devletlerden oluşan çoğul yapıdan çıkamamıştır (Campagno, 2013: 4-5; Wilkinson, 1999: 34; Wilkinson, 2011: 26; Köhler, 2010: 44).

Hanedan-Öncesi Dönem'in 5 önemli merkezinden biri de, adını (4. binyılın neredeyse tamamı için) "Yukarı Mısır maddi kültürü"ne veren Naqada yerleşimidir. Naqada, Nil'i Kızıldeniz'e bağlayan ve maden bakımından zengin bölgelerden geçen Hammamat adlı su yatağına (wâdiye) çok yakın bir mahalde kurulmuştur. Tarihi devirlerdeki adı Nubt (*altın kenti*) olduğuna göre, yerleşimin 4. binyıl ortalarında ulaştığı refahın kaynağı herhalde doğu çöllerinden getirilen bu değerli metalin Nil Havzası'na ve hatta Mısır dışına Naqada üzerinden dağıtılmasıdır. Kesin olan, Naqada II döneminde (3600-3200) yerleşimi yöneten yerel seçkinlerin bariz biçimde zenginleşmeleri, kendilerini nüfusun geri kalanından ayırt etmek için çaba göstermeleridir. Doğmakta olan kraliyet ideolojisi adını saydığımız 5 merkezin ortak katkılarıyla biçimlenmiştir. Abydos nasıl tarihi devirlerde süreklilik kazanan bazı sembollerin anavatanı ise, Naqada'nın yerel tanrısı Seth ile Hierakonpolis'in yerel tanrısı Horus da Erken Hanedanlar Dönemi'nde (3100-2700) krallıkla bağlantılı (kralın bedeninde cisimleşen) tanrısal figürler olarak Mısır devlet ideolojisinin oluşumuna doğrudan katılırlar. 1. Hanedan'ın (3100-2900) kraliçelerine yakıştırılan bir unvan *Horus ve Seth'i görendir*; zira onlar Horus ile Seth'in krallığını yönetenlerin seçkin eşleridir (Wilkinson, 1999: 30-32).

Ön-Hanedanlar Dönemi'nin (3300-3100) 3. merkezi Nekhen, Yunanca adıyla Hierakonpolis'tir (*şahinler kenti*); o, Hanedan-Öncesi Dönem'in en geniş sınırlara sahip yerleşimidir. Naqada gibi, Nekhen'i de doğu çöllerindeki maden yataklarına bağlayan bir su yatağı (Wâdi Abbad) vardır. Onu diğer iki Yukarı Mısır merkezinden farklı kılsa, Aşağı Nübye'yle komşuluğudur. Nekhenli seçkinler bu sayede Sahra Çölü'nün güneyi ile Mısır arasındaki işlek ticaret yolunun nimetlerinden yararlanırlar. Yazılı kayıtlara bakılırsa, 0. Hanedan'ın son üyeleri (Nekhenli) Akrep II ile (Abydoslu) Narmer, kentin tanrısı Horus

onuruna topuz başları ve paletler yaptırıp bunları krallıkla özdeşleştirilen Şahin-Tanrı'ya sunmuşlardır. *Aşağı ve Yukarı Mısır'ın birleşmesini* öyküleyen Narmer Paleti'nin keşfedildiği yer de burasıdır. Mısırologlar, Mısır devletinin kurucusu kabul edilen Narmer'in Abydoslu ön-kralların soyundan geldiği hususunda birleşirler. Britanyalı Mısırolog Wilkinson, Akrep-Kral'ın (Akrep II'nin) ise, Hierakonpolis'i yöneten aileye mensup olduğuna inanır: Hierakonpolis'teki tapınakta Akrep-Kral'ın hükümdarlığını simgeleyen bir topuz başı bulunurken Abydos'ta benzer bir objeye rastlanmaz. Bu durumda, iki merkezin denk güçte iki krallık barındırdığı öne sürülebilir. Wilkinson'a göre, Nekhenli Akrep II'nin iktidarı sona erdiğinde, meydan Abydos kralına kalmış ve bu şahıs *İki Mısır*'ın tek hükümdarına dönüşmek için önemli bir engelden kurtulmuş olabilir (Wilkinson, 1999: 32, 42).

4c. Kırmızı ve Beyaz Taçların Birleşmesi: Mit mi, Tarihi Gerçek mi?

Erken Mısır Krallığı'nın doğumuna dair tutarlı bir anlatı oluşturmak zordur. Bu anlatı, Mısırlıların yazılı kayıtlar vasıtasıyla günümüze ulaştırdıkları tarih algısından bağımsız biçimde kurulamaz. Buna göre, Roma vilayetine dönüşene dek (MÖ 30) üç binyıllık görkemli bir tarih yazan Mısır uygarlığının *kurucusu* Menes-Narmer'dir. Anlatının başkahramanı olan mitolojik hükümdar, kendinden önce iki arkaik krallıktan oluşan Mısır'ı tek bir otorite altında birleştirmiş; Aşağı Mısır'ın simgesi *kırmızı taç* ile Yukarı Mısır'daki krallığın alâmetifarikası *beyaz tacı* bir araya getirmiştir. Yazıcıların kuşaktan kuşağa aktardıkları bu anlatının tarihsel değeri uzun süre sorgulanmamıştır. Neyse ki, Alman Mısırolog Kaiser sayesinde bu yaklaşım terk edilir ve anlatının arkeolojik veriler ışığında yeni bir değerlendirmeye tabi tutulması gerektiği inancı yerleşir. Kaiser, *Mısır Bütünleşmesinden* iki şey anlar. 1- Güneyden kuzeye, Yukarı Mısır'dan Aşağı'ya doğru gerçekleşmiş olması muhtemel nüfus hareketi sonucunda Vadi ile Delta'nın "Naqada kültürü altında" bütünleşmesi (*kültürel birleşme*: güneyli gelişmiş siyasal kültürün kuzeye bulaşıp onu dönüştürmesi). 2- Güneyin merkeziyetçi örgütlenmesinin bilinçli bir genişleme stratejisiyle kuzeye yayılması ve böylece *siyasal bütünleşme* hedefinin güdülmesi. Kaiser'e göre, *iki ülkedeki* kültürel farklılıkların belirsizleştiği ve bağımsız iktidar odaklarının ortadan kalktığı bu süreç Narmer'den önceki 8-10 kuşağın eseridir ve kabaca 1,5 yüzyılda tamamlanmıştır (Campagno, 2013: 3).

Mısır devletleşmesine yön veren dinamikleri ortaya serebilmek için iki sorunun yanıtı aranmalıdır. 1- Yukarı Mısır'daki bölgesel merkezler arasındaki güç dengesi bütünleşme sırasında nasıl bir seyir izledi? 2- Aşağı Mısır, tarihi dönemlerin (3. binyıl ve sonrasının) kayıtlarında iddia edildiği gibi Delta'ya hükmeden tek bir krallığa mı sahipti, yoksa güneyde olduğu gibi orada da ön-krallıklardan oluşan çoğul bir siyasal yapı mı vardı? İlk soru için çıkış noktası olarak şu bilgi kullanılabilir: Yukarı Mısır maddi kültürüne ve kronolojisine

adını veren Naqada yerleşimi, birleşme arifesinde kuzey ya da güney komşusu (Abydos ya da Nekhen) lehine zayıflamış ve birleşmenin merkezi olma şansını yitirmiştir. U-j mezarının büyüklüğü/zenginliği, bütünleşmeyi başlatanın Abydos olabileceği tezini destekler. Levant–Delta–Vadi hattını izleyen ticaret üzerinde tasarrufta bulunma kudretine sahip Abydos önkralı, güçten düşen güney komşusu Naqada’yı ilhak edip Aşağı Mısır’da da hâkimiyet kurmuş olabilir. Ama *tanrısal iradeye uygun krallık* fikrinin Naqada ile Nekhen’in yerel tanrıları Seth ile Horus’a dayandırılması, birleşmenin Nekhen etrafında gerçekleştiği ihtimalini gündeme getirir. Araştırmacıları iki merkezi birlikte düşünmeye zorlayan bir başka neden, *beyaz ve kırmızı taç* sembolleridir. Tarihi kayıtlarda Aşağı Mısır sembolü olarak tarif edilen ve ilk kez bir Naqada çömleği üzerine işlendiği bilinen *kırmızı taç* (deşret), MÖ. 3600 gibi erken bir döneme tarihlenir. *Beyaz taç* (hecet) sembolü taşıyan ilk nesnelere ise, konumu saptanamayan bir Yukarı Mısır yerleşimine ve Qustul’daki L mezarına aittir: Bunların ilki fildişinden yapılmış oymalı bir bıçak kabzası, diğeri bir buhurdandır (içinde tütsü yakılan kap). İki buluntu birlikte değerlendirildiğinde ve Qustul-Nekhen kültürel etkileşiminin yoğunluğu dikkate alındığında, beyaz taç sembolünün doğum yerinin Hierakonpolis olması muhtemeldir. Öyleyse, *iki tacın tek bir kralın elinde toplanması*, hep söylendiği gibi Yukarı–Aşağı Mısır bütünleşmesine değil, “tanrısal kraliyet ideolojisi”nin oluşumuna en büyük sembolik katkıyı yapan Naqada (Seth; kırmızı taç) ile Hierakonpolis’in (Horus; beyaz taç) ikincinin siyasal otoritesi altında birleşmesine işaret ediyor olabilir (Wilkinson, 1999: 40-41).

Ön-Hanedanlar devrinde (3300-3100) Yukarı Mısır’ın kudretli önkralar tarafından yönetildiği ve bunların zamanla rekabete girip *kurucu kral* olmaya niyetlenecekleri açıktır. Aynı dönemde Delta’da bağımsız bir devletleşme süreci görülmez. Aşağı Nil seçkinleri, Vadi’den yayılan kurumsallaşma eğilimlerinden etkilenip oradaki hiyerarşik toplumsal yapıyı Aşağı Mısır’a uyarlamak istemiş olabilirler. Ancak Yukarı Mısır’dakilerle boy ölçüşebilecek düzeyde bir iktidar kurmayı başaramamışlardır. Kuşkusuz orada da güçlü yerel seçkinler vardı; Belki Buto ve Sais gibi yerleşimler bölgesel merkezlere dönüşmeye yakındılar. Ama Yukarı Mısır’daki devletleşme süreci öyle hızlı ilerlemektedir ki, Vadi’de bir kez birlik sağlandıktan sonra Delta’daki yerel seçkinlerin sindirilmesi ya da itaate ikna edilmesi zor olmayacaktır. Hatta bütünleşmenin mimarı Abydoslular (belki de geleneğin öne sürdüğü gibi *Kurucu Kral Narmer* öncülüğünde) önce Aşağı Mısır’ı kendilerine bağlamış, güçlü rakipleri Hierakonpolis’e bundan sonra diz çöktürmüş olabilirler. Elimizde Mısır’ın tamamına hükmetmeye aday iki merkezin savaştığına dair kesin veri yok; ancak döneme ait ritüel objelerdeki savaş sahnelerine ve Naqada ile Hierakonpolis’te inşa edilen surlara bakılırsa, rekabeti sona erdiren araç silah olmuştur. Belli ki Abydos’un zaferi kaçınılmaz değildi. Abydos kralı bereketli arazilere sahip Aşağı Mısır üzerinde hâkimiyet kurmuş olsa bile,

Naqada'yı ilhak eden ve Sahra-altı ticari yolları denetleme gücü kazanan Hierakonpolis'in kolay bir rakip olması düşünülemez. Olayların geçtiği zamandan 5000 yıl sonra yaşayan bizler, galiplerin tarihe armağan ettiği *Narmer Paleti* sayesinde bütünleşmeyi tamamlayan aktörün *İki Mısır'ın Kralı* unvanıyla taçlandırılan Abydos hükümdarı olduğunu biliyoruz. Belki Narmer, palette aktarıldığı gibi yüzünü daha sonra Delta'ya dönmüş ve oradaki son direniş merkezlerini de yenilgiye uğratarak nihai zaferini ilan etmiştir (Wilkinson, 1999: 42; Wilkinson, 2011: 26).

Anlattıklarımızdan Delta bölgesinin Yukarı Mısırlı ön-krallar tarafından ilhak edilmeye hazır lokma olduğu sonucu çıkmasın. 4. binyılın son çeyreğine ait tasvirlerle ve erken hiyeroglif örneklerine bakılırsa, uzun vadede devlete dönüşmesi mümkün iktidar odakları Aşağı Mısır'da da belirmiştir. Ancak Aşağı Mısır'ın bölgesel merkezleri Yukarı Mısırlı muadillerine nazaran kırılındırlar ve bütünleştirici konumlarını kısa sürede yitirmişlerdir. Örneğin 33. yüzyılda yıldızı parlayan ve hiyerarşik tabakalaşma yönünde çok hızlı yol alan Tarkhan 3100'e doğru düşüşe geçmiş; komşusu Memphis lehine nüfusundan ve merkezi konumundan vazgeçmek zorunda kalmıştır. Vadi'nin bitip Delta'nın başladığı noktalarda (modern Kahire'ye varmadan ve birbirlerine çok yakın mesafede) kurulan Tura, Tarkhan, Helwan gibi yerleşimler bağımsız kralcıklar tarafından yönetiliyor olabilirler. Timsah-Kral ile Hat-Hor herhalde Tarkhan'da, Ni-Hor Tura'da hüküm sürmüştür. Ayrıca, Delta'daki kazılarda adları Yukarı Mısır'da bilinmeyen Ni-Neith gibi *şeflerin / ön-kralların* varlığı da kanıtlanmıştır. Hat-Hor ve Ni-Hor adlarının okunduğu erken *serekhler* şahin figüründen yoksundur, ama Hor işareti yine de ön-kralların *Horus adlarına* vurgu yapmaktadır (Raffaele, 2003: 106, 114-116, dipnot 38; Campagno, 2013: 6; Köhler, 2010: 48).

4d. Filistin'de *Serekh* Örnekleri; Kolonilerin Devletleşmedeki Roller

Serekhler (ön ve erken kralların *Horus adlarını* taşıyan armalar), genelde Horus'u simgeleyen bir şahin resmi içerirler. İstisnalar da vardır: Şahin figürü yerine Şahin-Tanrıyı çağrıştıran sözcük (Hat-Hor, Ni-Hor) kullanmak gibi. En şaşırtıcı istisna, hükümdarlık sarayını tasvir eden dörtgenin iki tepesine de şahin figürü kondurmaktır. Bu serekhler, Mısırologların *Çifte Şahin* adını yakıştırdığı ön-krala işaret ederler. Şu ana dek elimizde *Çifte Şahinle* bağlantılı 9 serekh örneği var ki bunların keşfedildiği yerleşimler Güney Levant – Yukarı Mısır ticaret hattının bütün noktalarına dağılmıştır: Filistin (Palmahim Quarry), Sina, Delta (el-Mehemdiah; İbrahim Awad), Vadi-Delta geçiş noktası (Tura) ve son olarak Yukarı Mısır (Abydos; Adaima). Gerçekten ön-krallardan biri ise, *Çifte Şahin* armalarının bu denli uzak noktalara ulaşmış olması, Filistin'le ticaretin 0. Hanedan döneminde yoğunlaştığını ve yüksek bir örgütlülük düzeyine ulaştığını kanıtlar. Aynı hat üzerinde anonim *serekhler* de

bulunmuştur. Demek ki Filistin ile Mısır arasındaki mal akışı bütün ön-kralların ilgi alanına girmektedir (Raffaele, 2003: 116-117).

Mısır-Filistin ilişkilerinin 4. binyıl sonunda geldiği noktayı tarif etmek için erken Mısır krallarının armaları (devletin sancağı) olarak işlev gören serekh örneklerine odaklanmak gerekir. Serekh, 0.-4. hanedanlar arasında (3200-2700) hüküm süren ilk kralların “Horus adları”ni içeren *dikdörtgen* biçimli sancakların adıdır. Bu krallar genelde “doğum”, “taht”, “Horus”, “Nebty” ve “Altın Horus” olmak üzere 5 ayrı ad taşırlar. Mısır Krallığı’nın kurucusu ve asıl sahibi Şahin Tanrı *Horus* olduğundan her kral Horus’un siyasi mirasçısı/halefi sayılır; tahtta onu temsil ettiği için de bir *Horus adı* taşır. Erken kralların “Horus adları”nın nakşedildiği dörtgenin hemen üzerinde bir şahin figürü bulunur; zira kral, mirasçısı olduğu (uçarken dört yanı denetleyen) Şahin-Horus gibi ülkesini gözetir (Çıvgın ve Yardımcı, 2010: 75, 90-91). Aslında, ilk *serekh*ler kral adları olmaktan ziyade kamusal bir mekânı (tapınağı, sarayı) simgeleyen basit resimlerdi. Ne ki, tapınak/saray görüntüsüne en baştan beri bir şahin figürünün eşlik etmesine bakılırsa erken *serekh*ler yine de ilk kralların *Horus adlarına* karşılık geliyor olmalı (Braun, 2011: 121, dipnot 2).

Levant’taki Mısır kolonilerinde keşfedilen *serekh*ler, *Filistin yönündeki kolonileşme dalgası ile devletleşmenin birlikte ilerlediğini* gösterdikleri için çok önemliler. Mühürlü objeler ise, kolonların Filistin’deki faaliyetlerinin kraliyet otoritesinden bağımsız olmadığını ve koloninin yerli kaynaklarla ürettiği malları büyük olasılıkla anayurttaki (*statü göstergesi prestijli mal* talep eden) seçkinlere gönderdiğini kanıtlarlar. Kayıt kültürü kuşkusuz yönetsel denetim ihtiyacından doğmuştur. Mısır’da, Mezopotamya’da olduğu gibi, malın depolanması ve uzak diyarlara nakli için mühürler ve *serekh*lerden oluşan kayıt sistemi kullanılmıştır. Erken hiyeroglif örnekleri de, Mezopotamya yazısına benzer biçimde, yönetsel denetimin bir başka aracı olarak işlev görürler. Erken Mısır uygarlığında yazı genel itibariyle bürokratik ve dini kurumların parçasıdır; devlet-dışı aktörler ise, mülklerini yönetmek, cenaze kayıtlarını tutmak ve taşınır mallarını işaretlemek için yazı kullanmışlardır. Yine de yazının sivil kişilerce kullanımı sınırlıdır, o büyük oranda merkezi bürokrasinin yönetilmesine yarayan bir araçtır: Devletin (vergi olarak) el koyduğu “artı ürün”ün miktarını ve toplandığı yerleşimlerin kaydını tutan bir araç. Erken uygarlıklarda yazı, mühür ve *serekh* gibi yönetsel aygıtlar öyle önemlidir ki Mısır’ın 1. Hanedan devrinde (3100-2900) kraliyet mührü taşıyan memurlar bürokrasi içinde büyük saygı görmüşlerdir. Arkeolojik delillere bakılırsa, en eski kraliyet mühürleri Naqada IIIa-b dönemine (3300-3100) aittir; bunlar merkezileşmeyi ve devletin ekonomik hayata müdahalesini kolaylaştıran unsurlar olmalıydılar (Köhler, 2010: 42).

Levant'taki göçmen-kolonlar, anayurtları Mısır ve *diğer Mısır kolonileri* dışında, yakın mesafedeki Filistin yerleşimleriyle de ticari bağlantı kurmuş; yerlilerden sağladıkları mallar karşılığında onların Mısır kültürüne özgü palet, sert taştan imal edilmiş vazo, (silah işlevi gören) topuz ve silindir-mühür taleplerine yanıt vermişlerdir (Miroschedji, 1999: 163). Mısır-Levant “temas”ı, *Erken Hanedanlar Dönemi*'ne girilirken de (3100) sürer, hatta yoğunlaşır. Temasa işaret eden höyüklerin başında, bugünkü İsrail devletinin güneyindeki En-Besor, Tell es-Sakan, Lod ve Tell Halif gelir. Bu çağlarda Nil Vadisi ve Deltası *erken krallar* tarafından yönetildiği için, Filistin'deki Mısır varlığının askeri bir hâkimiyet içerip içermediği sorusu haklı bir sorudur. Bu konuda yakın dönemlerde yapılmış çalışmalar sayesinde, Mısırlıların Filistin'de zora dayalı bir siyasal hâkimiyet kurmadıkları biliniyor (Czarnowicz, 2011: 117).

Ortada Filistin'i Nil Havzası'na bağlayan ekonomik bir ağ ve ona katılan en az iki toplum var. Bu bilgi yeni bir sorunun kapısını açıyor: “Mısır-Filistin ekonomik ilişkileri iki tarafa eşit düzeyde mi yarar sağlıyordu, yoksa (I. Wallerstein'in 1974'te popülerleştirdiği kavram çiftiyle ifade edersek) merkez-çevre ikiliğine mi dayanmaktaydı”? Oyunu ikinci seçenektan yana kullananlar, Mısır'ı merkeze, Levant'ı ise periferiye (çevreye) yerleştirirler; zira iki tarafın yürüttüğü ekonomik ilişki Mısır'da kurumsallaşma ve hiyerarşikleşme sürecini hızlandırıp devlet aygıtının olgunlaşmasına hizmet ederken, Levant seçkinleri ekonomik ortaklıktan *devlet* çıkaramamıştır. Bu mantığa göre, *kurumsallaşma düzeyi yüksek* (devletli) toplumun *devlet-öncesi örgütlenme evresinde kalmış* diğer toplumla sürdürdüğü ticari ilişkide üstün konumunu pekiştirmesi mukadderdir. Wallerstein, merkez-çevre ikiliğini “kapitalist dünya-sistem”in ekonomik, siyasal ve askeri hâkimiyet/sömürü ilişkilerini açıklamak için ortaya atmıştı. Onu MÖ. 4. binyıla uyarlamak sakıncalı olabilir. Zira Mısır'ı merkeze Levant'ı periferiye oturtan yaklaşım, geçmişe bizim yaşadığımız çağdan baktığı için ilkinin 3000 yıllık eşi görülmemiş bir tarih yazacağını ve Roma eyaletine dönüşene dek 32 hanedan tarafından neredeyse aynı siyasal ilkeler ışığında yönetileceğini, ikincisininse devletleşmede doğu (Mezopotamya) ve batı (Mısır) komşularından geri kalacağını, sonraki binyıllarda da büyük güçlerin birine bağlanıp vassallık statüsüne mahkûm olacağını biliyor. Ama 3.-2. binyıllardaki bağımlılık ilişkisini geçmişe doğru esnetmek doğru mu? Doğu Akdeniz toplumlarıyla yapılan ticaretin Mısır devletleşmesini hızlandırıp uzun vadede kurumsal yapıyı güçlendirdiğini yadsımak zordur, ama bu böyledir diye Mısır-Filistin (ya da Güney Levant) ekonomik ilişkilerinin 4. binyıl sonunda da merkez-çevre ikiliğine yaslandığı öne sürülebilir mi?

Bu soruların yanıtını alabilmek için Mısırlıların Levant'ta bıraktıkları izleri takip etmekten başka yol yoktur. 1. Hanedan devrine tarihlenen (3100-2900) Mısır kraliyet ailesine ve üst düzey seçkinlere ait mezarlarda, Levant kökenli olduklarından kuşku duyulmayan objeler (çanak-çömlek gibi) ve hammaddeler (Sina bakırı gibi) bulunmuştur. Aynı çağlarda,

Güney Levant yerleşimlerinde de *Mısırlı zanaatkâr eliyle üretildiği sanılan, Mısır üslubuna öykünümlere imal edilen ya da hem Mısır hem Levant maddi kültüründen izler taşıyan çömlek* sayısı belirgin biçimde artar. Mısır-bağlantılı objeler çömlekle sınırlı değildir; Güney Levant kültürüne yabancı paletler, çakmaktaşı ve kaymaktaşıdan yapılmış alet-edevat, topuz başları, taş/bakır aletler ve silahlar, mühürler, mühürlenmiş objeler, muskalar, mücevherler, figürinler ve Nil faunasına özgü hayvan türleri de (tatlı su yumuşakçası, levrek, kedibalıği) bunlara eklenmelidir (Andelković, 2012: 796).

4e. Filistin'deki Mısır Kolonilerinin Altın Çağı (3200-3000)

Mısırlı maddi kültür Levant yerleşimlerine eşit dağılmamıştır. En-Besor ve Tell es-Sakan, Mısır kraliyet otoritesine tabi oldukları hissini verecek denli *Mısırlı*dırlar. Bu yerleşimlerdeki mimari ve çömlekçilik, Mısır kültürünün tipik özelliklerini yansıtmaktadır. En-Besor ve es-Sakan kazılarında, *Kurucu Kral Narmer*'e ait "serekh"lere ve Mısır tarzı mühürleme örneklerine ulaşılmıştır. Bu iki keşiften hareket eden bazı yazarlar, Mısırlı göçmenlerin Güney Levant'taki ikametlerini devlet seçkinlerinin egzotik/lüks mal talebine bağlarlar: Yabancı topraklara kraliyet otoritesinin arzusu ve izniyle giden bu insanlar, ortama uyum sağladıktan sonra *merkez*in talep ettiği malları bulup bunları Nil Vadisi'ne güvenli biçimde ulaştırmaktan sorumlu olmalı. Zira mühürleme işlemleri ve *serekh*ler (armalar) uzun-mesafeli mal sevkıyatıyla bağlantılı olgulardır (Campagno, 2008: 690-692).

Erken Mısır devletinden bağımsız hareket edemediklerine inanılan En-Besor ve es-Sakan, Nil'e en yakın mesafedeki Levant yerleşimleridir. Onlara nazaran doğu (Tell Halif; Tell Erani) ve kuzeyde (Lod) konumlanan üç höyük daha vardır ki buralardaki Mısır maddi kültürü önceki örneklerde olduğu kadar yoğun değildir: Bu üç höyükte, yerli karakteristikleri yansıtan çömlekler Mısır-bağlantılı olanlardan fazladır. Uzmanların aklına gelen ilk açıklama, bu tip yerleşimlerde, 2. binyıl başında Anadolu'daki Asur kolonilerinde olduğu gibi, Levant yerlileri ile göçmenlerin birlikte ikamet ettiği. Çömleklere nakşedilen *serekh* ve mühür izlerine bakılırsa, buralardan da Mısır'a mal gönderilmiştir (Campagno, 2008: 692-693).

Levant'ta Mısır maddi kültürüne ev sahipliği yapan bir başka yerleşim yakınlarda keşfedilen Amaziya'dır. Erani, Halif Terrace ve En-Besor'un tam ortasında konumlanan bu yerleşim, (adını saydığımız komşuları gibi) bir ambar kompleksine sahiptir. Boyutları küçük olsaydı, Amaziya ile Halif Terrace ambarlarının yerli nüfusun yiyecek ihtiyacını karşılamak için inşa edildiklerini düşünebilirdik. Ne ki, bunların yiyecek saklama kapasitesi yerel talebin çok üstündedir. Arkeologlara göre, Amaziya tarzı yerleşimler, etraflarındaki kırsal bölgelerin üretim fazlasını biriktiren bölgesel toplanma merkezleridir. Amaziya ambarında depolanan

mallar, yerliler tarafından tüketilmeyip Mısırlı seçkinlerin talepleri doğrultusunda Nil Vadisi'ne gönderilmiş olabilirler (Milevski vd., 2012).

Tell Lod çömlekleri içinde Mısır kültürüyle bağlantılı olanların oranı % 10 kadardır. Ancak Nil kökenli maddi kültürün azlığı, bu höyüğün Mısırlı bir nüfus barındırmadığına ya da Levant-Mısır ticaretinde önemsiz olduğuna işaret etmez. Zira Lod'da, Nil Vadisi dışındaki başka yerleşimlerle kıyaslanamayacak kadar çok *serekh* bulunmuştur. Eldeki 10 örneğin 7'si Narmer'e, birer tanesi Ka, İri-Hor ve kimliği belirsiz bir başka ön-krala aittir. Demek ki Lod'un Levant-Mısır ticari ilişkilerine etkin biçimde katılması, 0. Hanedan'dan 1. Hanedan'a geçilen çağlarda (32. yüzyıl sonu, 31. yüzyıl başları) olmuştur. Katışıksız kültürüne bakılırsa Mısırlı göçmenlerin kurduğu bölgenin en geniş yerleşimi es-Sakan da Mısır kültürüne 3300'den sonra ev sahipliği yapmıştır. Burada Narmer'in selefi oldukları sanılan pek çok ön-krala (Çifte Şahin, Ni-Hor, İri-Hor, Ka) ve halefi (1. Hanedan'ın 2. üyesi) Hor-Aha'ya ait *serekh*ler keşfedilmiştir (Andelković, 2012: 791). Öyleyse, Levant'taki Mısır yerleşimlerinin ticaret etkinliği 0. Hanedan'dan 1. Hanedan'a geçilen dönemlerde yoğunlaşmış olmalıdır.

Pür Mısır kolonilerinden es-Sakan'ın hangi dönemde hangi etnik grupları barındırdığı sorusuna odaklandığımızda, yerleşimi Mısırlı göçmenlerin kurduğu hususunda neredeyse hiç kuşku duyamıyoruz. Höyüğü 9-8-7-6. tabakalarda ya da kuruluş devrinde (3300-3000) yalnızca Mısırlı gruplar iskân etmiştir. Surlarla çevrili en eski Mısır yerleşimi olan es-Sakan, 0.-1. hanedanların ön ve erken krallarının *İki Mısır*'a hükmettiği geçiş döneminden sonra 500 yıl terk edilir, daha sonra da (5-1. tabakalar: 2500-2250) Mısırlı geçmişi unutarak tamamen Güney Levant (Filistin) kültürüne eklemlenir. Es-Sakan'ın 9-6. tabakalarında keşfedilen çömleklerin %90-95'i Mısır kültürüne aittir. Bunların 1/3'ü doğrudan Nil Vadisi'nden ithal edilmiş, geri kalan 2/3'ü Mısır teknikleriyle Filistin kili kullanılarak üretilmiştir: Bunlar, kil tercihi, dış görünüm, biçimlendirme, ince işçilik ve fırınlama usulleri bakımından Mısırlıdır. Es-Sakan çömlekleri içinde özellikle öne çıkanlar şarap küpleri/testileridir; 0. ve 1. Hanedan dönemlerine tarihlenen çömlek parçalarının 7'sine *serekh* işaretleri nakşedilmiştir (Tengberg vd., 2001: 80, 84-87). O halde, Levant şarabının Mısır siyasal otoritesinin Doğu Akdeniz'deki uzantıları olan *kolonlar* (koloni memurları?) vasıtasıyla, Mısır üretimi küplerin içinde, Nil Vadisi'ne gönderildiği varsayımı hiç de temelsiz değildir.

Abydos U-j mezarındaki yüzlerce şarap testisi Filistin imalatıdır; mezarda yatan ön-kral zamanında (3200), Filistin şarabı Yukarı Mısır'a Filistin çömleği ile taşınmıştır. 0. Hanedan'ın sonraki kralları ile 1. Hanedan'ın erken kralları devrinde ise (3200-3000), şarap nakliyatı için Mısır'dan Filistin'e büyük küpler gönderilmiştir. U. Hartung, nakliye işlerinde kullanılan kapların değişmesini Levant-Mısır ticaretine yön veren aktörlerin değişmesiyle

açıklar. Ona göre, uzun-mesafeli ticareti ilk başta Kenanlılar yönetiyordu. İnisyatif 32. yüzyılda Mısırlılara geçti, Kenan'dan Nil'e giden egzotik mallar Mısır testileriyle taşınmaya başladı. Ama Hartung'un argümanının yeterince doyurucu olmadığı belirtilmelidir. Es-Sakan kazı ekibinin açıklaması akla daha yakındır. Ekibe göre, 32. yüzyılda sıvı nakliyatının Mısır'dan ithal ya da Mısırlı yerleşimcilerin Kenan toprağında ürettikleri küplerle yapılmasının temel nedeni *kolonyal yayılmadır*: Mısırlılar koloniler sayesinde ticaretin her safhasını denetleyebilme yeteneği kazanmışlardır. Kolonileşme ticaretin işleyişinde köklü bir değişim yaratmıştır; Mal akışı, "İki Mısır"ı birleştiren ön ve erken kralların müdahalesi ile merkezleşmiş, bürokratik mekanizmanın parçasına dönüşmüştür. Es-Sakan, 32. yüzyılda olgunlaşan yeni sistemde (MÖ. 2. binyıl başında Kültepe-Kaniş'in Anadolu'daki Asur kolonileri içinde üstlendiği konuma benzer) merkezi bir rol oynamış olabilir. Yerleşim, belki Filistin'de toplanan malın Mısır'a gönderildiği *çıkış noktası* ya da *ana üs* (çekirdek bölge) idi. Onun dışında kalan, Kenanlı ve Mısırlı toplumların birlikte yaşadığı karma yerleşimler de *yan üs* (kolonyal bölge) olmalıydı. Buralarda ikamet eden kolonların yerlilerle kurdukları irtibat herhalde malların es-Sakan'a sistematik biçimde akmasına yarıyordu. Nihayet, Mısır kültürünün sınırlı olduğu bir *periferi bölgesi* vardır ki, kolonyal kuşağın gerisindeki bu tür yerleşimlerde göçmen-yerli teması sürekli değil münferittir (Tengberg vd., 2001: 100-101).

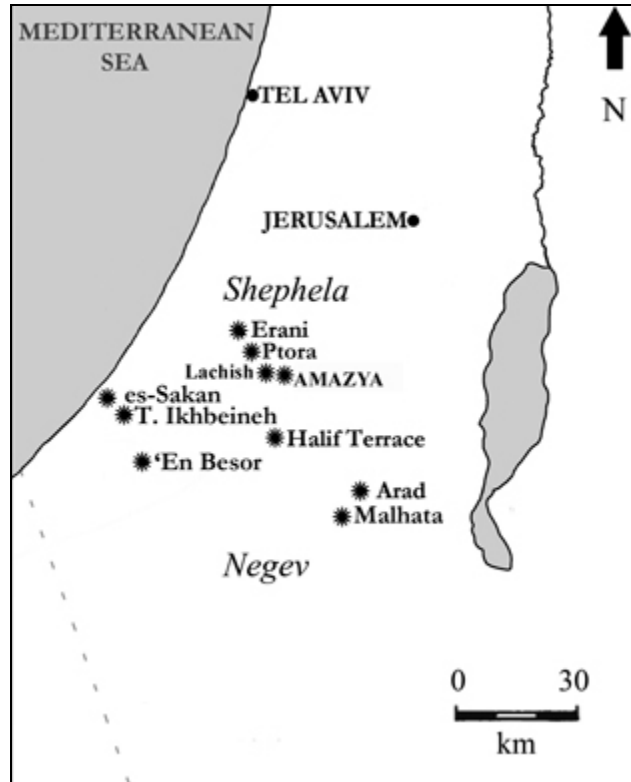
Güney Levant höyüklerinde 4. binyıl sonlarına tarihlenen *serekh* işaretiyle bezeli çok sayıda Mısır çömleği bulunur. Bunların en eskisi, (bugün İsrail'e bağlı) Lod'da keşfedilen şarap testisidir. Mısırologlara göre, buradaki *serekh* 0. Hanedan'ın son ya da sondan bir önceki üyesi sayılan Kral Ka'nın armasıdır. Ka'nın halefi ve 1. Hanedan'ın kurucusu Narmer'e ait serekhler ise daha yaygındır. İsrail/Filistin'de Narmer serekhleri ile işaretli çanak-çömleklerin keşfedildiği yerleşimlerin sayısı az değildir. Bunların içinde ilk akla gelenler, Tell Erani, En-Besor, Arad, Nahal Tillah, Küçük Tell Malhata, Tell Maahaz ve Tell Lod'dur. Bunun anlamı, *İki Mısır'ın bütünleşmesinin* tamamlandığı, erken devletin görünür hale geldiği ve ön-devletlerin yerel iktidarının sona erdiği bir devirde, yani 31. yüzyılda, Mısır-Kenan ticaretinin zirveye çıkmış olduğudur. Bu veriler, iki ülke arasındaki mal akışının Güney Levant girişinde yoğunlaşan koloniler (Mısırlı göçmenlerin kurduğu ticari üsler, pazar yerleri ya da mal değiş-tokuşu+depolama işlerinin yürütüldüğü yerleşimler) tarafından koordine edildiği varsayımını doğrular. Delta höyüklerinde (Minşat Ebu Ömer, İbrahim Awad, Tell Farain-Buto) ve Delta ile Kuzey Sina'yı birbirine bağlayan Tumilat Wâdisi (kuru nehir yatağı) üzerindeki Kafr Hassan Davut'ta bulunan Narmer serekhleri ise, 1. Hanedan'ı kuran kralın Aşağı Mısır'ı siyasal ve ekonomik manada Yukarı Mısır'a bağladığını kanıtlar (Raffaele, 2003: 109-110).

Sözü edilen ağır/geniş ve bol miktarda sıvı saklamaya elverişli küplerle genelde şarap taşındığı düşünülür. *Serekh*lerden yola çıkılarak bunların Mısır kraliyet depolarıyla bağlantılı objeler olduğu söylenebilir. Peki, bu doğru ise, şarap nerede üretilip nereye gönderiliyordu? Arkeolog E. Braun birkaç olasılık saymaktadır. 1- Mısır üretimi şarap, ön ve erken krallığın Levant kolonilerinde (örneğin es-Sakan'da) görevlendirdiği kraliyet memurlarına ve asker kişilere gönderilmiş olabilir, zira Mısırlılar 4. binyıl sonlarında şarap yapmayı biliyorlardı. Ancak bu, Braun'un ifadesiyle, tereciye tere satmak olurdu: Levant şarap üretmeye Mısır'dan önce başlamıştı ve sektörde Mısır'dan eski olduğu için muhtemelen daha iyiydi de. 2- Büyük testilerin Levant şarabını Mısır'a ulaştırmak için kullanılmış olması daha güçlü bir olasılıktır. Belki de Mısır'da kraliyet arması ile damgalanan boş küpler Filistin'in (tadı Nil seçkinlerine daha cazip gelen) *egzotik* şarabı ile doldurulup geri gönderiliyor ve sarayın depolarına diziliyordu. Sorunun yanıtı ne olursa olsun, Mısır ile koloniler ve *kolonlar*la Levant'ın yerlileri arasındaki ilişkiyi bütün açıklığıyla ortaya koymaktan hala çok uzağız. Mısırlı yerleşimciler, komşu yerleşimlerde (ya da aynı yerleşim içinde) dip-dibe yaşadıkları yerliler üzerinde hegemonya kurmuş olabilirler mi? Eğer böylesi bir hâkimiyet ilişkisinden söz edilebilirse, bunun kaynağı Mısırlıların askeri üstünlükleri miydi? Es-Sakan'ın dışarıdan gelecek saldırılara karşı surlarla donatılması, *askeri hegemonya* seçeneğini elemeyi zorlaştırır. Ancak En-Besor'un surlardan yoksun oluşu ve yerlilerin kendi kurdukları yerleşimlerde Mısırlı toplulukların barınmasına göz yumdukları (belki bunu çıkarlarına uygun buldukları) dikkate alındığında, iki toplumun Levant toprağında çatışmasız bir *birlikte yaşama kültürüne* imza attıkları da söylenebilir (Braun, 2011: 114-115).

İçinde Levantlı barınmadığını ve tamamen Mısırlı göçmenlerce iskân edildiğini bildiğimiz iki "pür koloni" vardır: es-Sakan ve en-Besor. Bunların ilki büyük, ikincisi küçüktür. Önceki ticari üslerle karşılaştırıldığında es-Sakan son derece geniştir; çevresine inşa edilen surlar en az iki kez onarım görmüştür. Belki 3. bir yerleşimi daha (Tell Maahaz) bunlara eklemek mümkün. Maahaz kazılarının yetersizliği yüzünden, bu höyüğün (en-Besor gibi) pür Mısır kolonisi mi, yoksa Mısırlılara ait semti de bulunan (Kültepe-Kaniş gibi) bir Kenan yerleşmesi mi olduğunu söylemekte zorlanıyoruz. Her ne ise, Mısır-Levant ticari bağlantısı *pür* kolonilerden önce *karma* yerleşimler aracılığıyla sağlanmış olmalıdır. Başka bir deyişle, ticarete yön veren istasyonlar aslen Kenanlıların kurduğu yerleşimler olup zamanla Mısırlı göçmenleri de içine almıştır. Bu tür karma yerleşimlerden Taur Ikhbeineh'in terk edilmesi, işlevini yitirmesi, belki bir şiddet dalgasıyla yıkılması, Mısırlıları tamamen yeni yerleşimler kurmaya itmiş olabilir. Maddi kültür benzerliğine bakılırsa, es-Sakan ile en-Besor aynı dönemlerde iskân edilmiştir; ancak iki yerleşimin işlevi farklıdır. 1200 m²'ye yayılan en-

Besor bir ambarı andırır; surlarla korunan es-Sakan ise, 5 hektarlık boyutu ile büyükçe bir köy hatta kasaba görünümündedir (Tengberg vd., 2001: 98-99).

Es-Sakan kazı ekibine göre, stratejik bir noktaya kurulan bu yerleşim sayesinde Filistin kökenli prestijli mallar bir elde toplanarak Mısırlı seçkinlere sağlıklı biçimde ulaştırılmıştır. Bu tip yerleşimler hemen yalnızca göçmenler tarafından iskân edilir; gelenler anayurt Mısır'la bağlarını muhafaza ettikleri halde, Kenan kültürüne mesafeli durmuşlardır. Bunun nedeni, Kenan'daki ikametlerinin geçici olacağını düşünmeleri olabilir, zira buraya ticari amaçlarla gelmişlerdir. *Serekh*lere bakılırsa, doğmakta olan Mısır krallığı Filistin'den küplerle gelen şarap üzerinde tekel kurmak arzusundaydı, Kenan kolonilerini devletleşmeye (*siyasi iktisadın olgunlaşmasına*) hizmet eden uyarıcılar olarak görüyordu. Es-Sakan'da üzüm kadar bol bulunan bir başka ürün incirdir. Yerleşimde keşfedilen bazı küplerde incir depolandığı anlaşılıyor; bunlar belki şaraba koku vermek ya da onu tatlandırmak için kullanılmışlardı (Tengberg vd., 2001: 100).

Mısırlı göçmenlerin Filistin'de iskân ettiği yerleşimler (Milevski vd., 2012).

En-Besor'u kazın arkeolog R. Gophna, zengin kalıntılara sahip bu mikro-yerleşimin 3. tabakasının yerlilere değil yalnızca Mısırlı göçmenlere ev sahipliği yaptığını düşünüyor. Niçin? 1- A Binası inşa edilirken kullanılan güneşte kurutulmuş kerpiç tuğlaların büyüklükleri (8 x 12 x 23 cm.), Erken Bronz Çağı boyunca Güney Levant sakinlerinin ürettiklerinden kesinlikle farklıdır. 2- Filistin tarihlemesi esas alınır, "Erken Bronz Ib2"

evresine ait 3. tabaka (3200-3050), Mısır'da 0. Hanedan'ın son 1. Hanedan'ın ilk krallarının taht dönemlerine denk düşer. En-Besor'un 3. tabakasında bulunan çömlekler (saklama kapları, silindirik kaplar, "pişirme kâseleri", çanta formunda üretilmiş kaplar) Mısır'ın 0. Hanedan dönemine ait olanlarla aynıdır. 3- Bu tabakada keşfedilen çakmaktaşı bıçaklarla orak biçimli kesici aletler de Mısır kültürüne aittir. Gophna'nın en-Besor kazılarında çıkardığı sonuç, bu küçük höyüğün egzotik mal (zeytinyağı, ahşap, asfalt, bakır) akışını kolaylaştırmak için kurulmuş bir *yol-üstü istasyonu* ya da *mola noktası* olduğudur (Gophna, 1978: 6-7).

Yalnızca Mısırlı göçmen barındıran *pür* ya da yerli-göçmen birlikteliğine dayanan *karma* "koloni"ler dışında, Mısır maddi kültürünün kendine çok sınırlı oranda yer bulabildiği Filistin yerleşimlerinin bulunduğu da hatırlatılmalıdır. Bunlar (Tel Malhata, Arad, Horvat Illin Tahtit, Hartuv, Palmahim, Ein Assawir, Megiddo ve Tell Ebu el-Kharaz), bugünkü İsrail devletini tam ortadan bölen Yarkon Nehri'nin güneyi ve kuzeyi boyunca sıralanırlar. Mısır kültürel etkisinin sınırlılığına bakılırsa, Yarkon havzasındaki kültürel karşılaşmalar *ticari alış-verişten* öteye gidememiştir. O halde Levant'taki Mısır varlığı tek değil çok boyutlu olmalıdır. Bazı yerleşimlerde Mısır devletinin varlığı derinden hissedilir, bunlar büyük olasılıkla seçkinlerin egzotik mal taleplerini karşılamak için oraya göç eden Mısırlıların kurduğu ileri karakollardır. İkinci grup yerleşimler sıfırdan inşa edilmemiştir; yerliler buralarda göçmenlerin kendilerine ait bir mahalde oturmalarına rıza göstermiş olabilirler. Üçüncü grup yerleşimler ise tamamen Levantlı yerliler tarafından iskân edilmiştir; bu örnekteki cılız Mısır maddi kültürü herhalde *kolonileşme içermeyen ticari ilişkilerden* kaynaklanmaktadır (Campagno, 2008: 693-694).

5. Filistin'de 4. Binyılda Kurulan Mısır Yerleşimleri Koloni midir?

Watrin ve Miroschedji, arkeolojik bulgulardan hareketle, Mısır-Filistin ilişkilerinin 4. binyılın tamamını kapsadığı, binyılın ikinci yarısında Yukarı Mısırlı Naqada kültürünün Nil boylarındaki etkinliğini artırıp Delta'ya indiği, dolayısıyla ticaretin işleyişine aktif biçimde katıldığı, bunun Filistin'de Naqada seçkinlerince teşvik edilen kararlı bir kolonileşme dalgası yarattığı hususunda hemfikirler. Ama Watrin kolonileri tür *emperyalizm* aracı olarak gördüğü ve onları devlet otoritesinden bağımsız düşünemediği için *kolonyal evreyi* Mısır devletinin doğum anına (3150-3000) tarihlerken, Miroschedji meslektaşının "emissary trading" diye adlandırdığı dönemi de kolonyal yayılmaya dâhil eder ve Filistin'deki Mısır kolonileşmesini 4. binyılın ortalarından başlatır. Ancak Miroschedji'ye göre de, Mısır ile Filistin arasındaki maddi ve kültürel etkileşim 3500'den sonra yeni bir safhaya girmiş olsa bile, "kültürel karşılaşma"nın hızlanması için 33-32. yüzyılların beklenmesi gerekir. Zira bu dönemde, Erani gibi Filistin höyüklerinde göçmenlerin oraya kalıcı biçimde yerleşmek amacıyla geldiklerini

kanıtlayan Mısır mimari özelliklerine rastlanır. Aynı çağlarda Mısır'daki Filistin çanak-çömleklerinin sayısı artar. Yukarı Mısır'ın ilk kentlerinden olup Narmer'in birleştirdiği *İki Mısır*'a başkentlik yapan Abydos'ta, 4. binyıl sonlarına ait bir kral mezarında, çoğu şarap saklamaya yarayan 700'e yakın Filistin testisi keşfedilmiştir. Bu veriler bize *Aşağı ve Yukarı Mısır*'ın Narmer'in hükmü altında birleştiği MÖ. 32. yüzyıl sonunda (0. Hanedan'dan 1. Hanedan'a geçilirken) Mısır-Filistin ilişkilerinin daha da yoğunlaştığını gösterir. Filistin kıyıları, *İki Mısır Krallığı*'nın doğduğu devirlerde Mısırlıların iç bölgelere nüfuz etmek için kurdukları *kolonyal üs ya da istasyonlara* ev sahipliği yapmıştır. Anayurttaki devletleşme (karar alma mekanizmalarının hiyerarşik biçimde merkezileşmesi), kolonileşme dalgasını olumlu yönde etkilemiş olmalıdır. En-Besor, Filistin'de koloni ağının genişlemesiyle Mısır devletinin kurumsallaşması arasında sıkı bir bağ olduğunu göstermesi bakımından iyi bir örnektir. Bu höyükte, Mısır mimarisinden başka, anayurttan getirilen ya da Mısır usulleriyle uyumlu biçimde yerel olanaklarla üretilen çömlekler, *serekh* sembolü ile bezenmiş testiler ve silindir-mühürle mühürlenmiş objeler bulunur (Miroschedji, 1999: 163).

Kimi araştırmacılara göre, nüfusu yalnızca Mısırlı göçmenlerden oluşan birinci grup kadar, iki toplumun çatışmasızlık içinde yaşadığı ikinci grup Levant höyükleri de koloni tanımına uygun yerleşimlerdir. Campagno ise, *kavramsal anakronizm* içerdiği gerekçesiyle *koloni* kavramını kullanmaktan kaçınmayı öğütler ve özellikle ikinci grup yerleşimlerde Mısır yönetsel aygıtının zayıflığına vurgu yapar. Ona göre, göçmenlerin iskân ettiği bir yerleşimin *koloni* sayılabilmesi için o toprağın bir dış gücün siyasal denetimi altına girmesi gerekir. Oysa ikinci gruptaki yerleşimlerde iki toplumun birbirine üstünlüğü yoktur, göçmenler *metropol* (anayurt) ya da kolonici ülke adına yerliler üzerinde siyasal hâkimiyet kurmuş değillerdir. Ne ki, aynı yazar, Filistin'deki Mısırlı yerleşimcilerin Nil Vadisi'ndeki ön ve erken devletten bağımsız hareket ettikleri ve bu yabancı ülkeye kendi iradeleriyle gelip kendi hesaplarına iş gördükleri varsayımına da karşı çıkar. Zira hiç kimse, ön ve erken devletin teşviki olmadan böyle uzun ve sonu belirsiz bir yolculuğu göze alamazdı (Campagno, 2008: 692-693).

Campagno, *koloni* terimini 16-20. yüzyıllar Batı kolonyalizminden bağımsız düşünmeyi reddetmektedir. Bu yüzden, bazı Mısırlıların anayurtlarına mal akışını kolaylaştırmak için Levant'a göç edip orada yeni yerleşimler kurduklarını ya da zaten var olan yerli höyüklere eklenerek Levantlılarla birlikte yaşamayı seçtiklerini belirttiği halde, Mısırlı göçmenlerin gittikleri topraklarda *koloniler* kurduklarını kabullenmek istemez. Hâlbuki yabancı gücün siyasal hâkimiyetini *kolonileşmenin* zorunlu koşulu olarak görmeyen bir yaklaşım benimsendiğinde, anayurdun uzun soluklu mal talebini karşılamak için uzak topraklara yerleşen göçmenlerin kolonyal bir nüfus hareketinin aktörleri oldukları söylenebilir. Ortada

kavramsal anakronizm yoktur, zira terimi (colonia) icat edenler modern Avrupalılar değil antik çağın en büyük imparatorluğunu kuran Romalılardır. 2 binyıllık geçmişi olan terim, Aydınlanma yazarları tarafından, günümüzden 2,5 yüzyıl önce, Roma'dan daha eski uygarlıkların (Fenike, Grek) kolonileşme dalgalarını betimlemek için kullanılmıştır. Buradan yola çıkan çağımız yazarları da, Asurlu tacirlerin günümüzden 4 binyıl önce ticaret amacıyla yerleştikleri Kültepe-Kaniş mahallesini ticaret kolonisi olarak nitelemişlerdir. Pek tabii antik toplumların her biri, bu tür nüfus hareketlerini betimlemek için kültürlerine ve dillerine uygun terimle kullanırlar; ama bu terimlere başvurmakta, anayurdu bırakıp uzak topraklarda yeni yurt edinen ve geride bıraktıkları yurttaşlarıyla bağlantılarını olabildiğince sürdüren insanların kurdukları yerleşim birimlerini koloni kavramıyla karşılama alışkanlığımız vardır. Kuşkusuz her nüfus hareketi (her göç) koloni kategorisi altında toplanamaz, ama “göçmen topluluğun bir dış gücün uzantısı olarak yerliler üzerinde siyasal/ekonomik üstünlük kurması”nı kolonileşmenin mutlak koşulu olarak öne sürdüğümüzde, “Asur, Fenike, Grek, Ceneviz ve Venedik ticaret kolonileri” gibi tamlamalardan kurtulmamız gerekir.

Miroschedji, Watrin ve Campagno'nun aksine, devletin varlığını kolonyal yayılmanın ön koşulu olarak görmez. Ancak kolonileşmenin *İki Mısır*'daki merkezileşme, kurumsallaşma ve hiyerarşikleşme eğiliminin arttığı bir dönemde hızlanması, seçkinler tarafından örgütlenen, *onların talepleriyle uyumlu* bir kolonyal sürecin daha kararlı biçimde yürütüldüğünü gösterir. Öyle anlaşılıyor ki Yukarı Mısır seçkinleri iktidarlarını sağlamlaştırıp görünür kılmak için bölgelerarası ticarete aktif olmayı ve ülkelerine giren prestijli mal miktarını artırmayı seçmiş; bu malları kamusal alanın inşasında kullandıkça daha çok itaat elde ettiklerinin farkına varmışlardır. Öyleyse, kolonileşme ile devletleşme birbirini karşılıklı olarak beslemektedir. Erken seçkinler *tarımsal fazlanın* neden olduğu serveti mimari/sanatsal eserlere dönüştürerek iktidarın görünürlüğünü artırmak için dışarıdan ham ve mamul mal ithal etmek, dolayısıyla bölgelerarası ticareti ve (mal akışını hızlandırmak için gerekliyse) kolonileşmeyi desteklemek zorundadırlar. Siyasal bir merkezin desteğiyle yürütülen ticaret ve kolonileşme daha örgütlü işler; kamusal mekânın inşasına hizmet eden yabancı malların ülkeye yoğun girişi ise, iktidarın faaliyet alanını genişletecektir.

5a. Mısır-Levant Kültürel Etkileşimine Dair Modeller

Bazı yazarlar, başka tarihi örneklerden hareketle *kültürel karşılaşma* modelleri üreterek Mısırlıların Levant'taki ticari etkinliklerini anlamlandırmaya çalışmışlardır. Gerçekten, tarihte yapılacak kısa bir gezinti, zaman ve mekân bakımından birbirine uzak toplumların benzer hedeflere ulaşmak için benzer çözümler ürettiklerini kanıtlamaya yeter. Elimizde Mısır-Levant ilişkilerini açıklamak için geliştirilmiş 4 model vardır. Bunların ilki *kaba güç, askeri*

işgal ya da *fetih* modelidir ki buna *emperyalist model* de denir. Modeli savunanlar, es-Sakan'ın kalınlığı 3,8 metreyi bulan kerpiç surlarından hareketle, Mısır siyasi otoritesinin uzun vadeli hedefinin Levant'ı ilhak edip ön-kralların hâkimiyet sahasını Nil Vadisi'nin ötesine genişletmek olduğuna inanırlar. Modelin zaafı, Sakan dışındaki yerleşimlerin surlara ve bölgede büyük savaşların yürütüldüğünü kanıtlayacak sayıda silaha sahip olmamasıdır. İşte tam bu nedenle, önerilen diğer modeller daha barışçı olup ekonomik hedefleri ve karşılıklı değiş-tokuş arzusunun öne çıkarırlar (Andelković, 2012: 793).

Evet, kolonilerde silah olarak kullanıldıklarından kuşku duyamayacağımız topuzlar, ok başları ve bakır baltalar bulunmuştur. Ama bunların sayısı şiddetli bir savaşa işaret etmekten uzaktır. Ayrıca, söz konusu silahların Levant yerlilerine değil de, ticaret kervanlarını taciz eden Sina çöllerindeki göçebelere doğrultulmuş olması daha güçlü bir olasılıktır. Öte yandan, genelde barışçı biçimde karşılandıkları sanılan Mısırlı yerleşimcilerin direnç gördükleri ender anlarda silahlarına başvurmuş ve yerlilere dişlerini göstermek zorunda kalmış olmaları da mümkündür (Campagno, 2008: 696, dipnot 8).

Mısırologların önerdiği 2. modelin (*ticaret modeli* ya da *meta dolaşım modeli*) en büyük dayanağı, Levant'ta keşfedilen Mısır-bağlantılı malların %20-40'ının günlük hayatta (tarlada, mutfakta) kullanılan aletler olmasıdır. Öyleyse, Filistin'e giden Mısırlılar asker kişiler değil, anayurtlarındaki gündelik yaşamı Güney Levant'a taşımaya dert edinen sivil *yerleşimciler*dir ("settlers"). Bunlar, erken Mısır devletinin seçkinleri, onun sınır-ötesi memurları olmayıp, iki ülkenin doğal kaynak ve mamul mal talebini karşılamak için *küçük ticaret üsleri kuran bağımsız aracılardır*. Yabancı bir ülkeyi yurt edinin oraya yeni bir kültür taşımış olsalar bile, bu insanların kurduğu yerleşime *koloni* adı layık görülmebilir, zira bazı yazarlar bir iskânın *kolonyal yayılma* sayılabilmesi için göçmenlerin mutlaka bir devlet adına hareket etmeleri gerektiğine inanırlar.

3- "Kolonyal model"den anlaşılacak *dünya-sistem modelidir*: Kolonyal bir ticari ilişkinin varlığından söz edebilmek için taraflardan birinin diğerine siyasal/ekonomik üstünlük kurmuş olması, pasif ortağın ise eşitsizlik içeren ticari yapıyı değiştirme gücünü kendinde bulamaması gerekir. *Emperyalist modelde* olduğu gibi, burada da *merkez-çevre ikiliği* (*merkezin çevreye üstünlüğü*) vardır ama *hâkimiyeti kuran silah değil ekonomik bağımlılık ilişkileridir*. Kolonyal modelde koloninin varlık nedeni, erken devletin Doğu Akdeniz'deki çıkarlarına hizmet etmektir. 4- "Göçmen modeli", 4. binyıl boyunca Mısır'dan Levant'a tek yönlü bir nüfus hareketinin olduğunu ve bunun devletleşme sürecindeki Mısır siyasi otoritesinin denetiminde gerçekleştiğini öne sürer (Andelković, 2012: 793-795). Görüldüğü gibi, *kolonyal yayılma* kavramı 4 modelin yalnızca biri için telaffuz edilir. Ama modellerin hepsinde ortak bir nokta

vardır: Anayurttaki kültür yeni yurda “göç” sayesinde taşınmış, böylece iki ülkede de toplumsal değişimin önü açılmıştır.

Pek çok yazarın *koloniler* aracılığıyla yürütüldüğüne ikna olduğu Mısır-Filistin ticareti yoğundur. Ama *kültürel aktarımlar* hususunda benzer bir yoğunluğun izi sürülemez. Filistin uygarlığı, Mısır’dan ithal kurumlar ve siyasi kültür temelinde yükselmemiştir. Mısırlılar hep anayurtlarıyla göç ettikleri bölgenin yerli halkı arasında takası kolaylaştıran *yabancılar* olarak kalmışlardır. Mısır devletinin 4. binyıl sonunda Filistin’de bir siyasi hâkimiyet kurduğuna dair veri de yoktur. Demek ki Filistin’e yabancı girişini mümkün kılan şey, fetih değil yerlilerin onayıdır. Kolonların yerlilerle kurdukları barışçı ilişkiler mecburiyetten (anayurdun uzaklığı; Mısır devletiyle iletişim zorluğu) kaynaklanmaz, *iradidir*. Filistin’de göçmen varlığı ve *bulunan birlikte yaşama formülü* (kolonileşme) iki tarafın da yararına olduğundan, “onay” uzun vadeli bir ortaklığın koşullarını yaratan temel unsurdur (Miroschedji, 1999: 163-164).

Anlaşılan Levant’taki Mısır *kolonileşmesi* 4 evrede hayat bulmuştur. 1- Çekingen ilk temas (Naqada I; 3800-3600): iki ülke arasında kısa-mesafeli takas için ilk adımların atılışı. 2- Girişimci araçların Levant’ı tanıma çabaları (Naqada IIab; 3600-3450): ticari üsler sayesinde pozisyonların sağlamlaşması. 3- Kolonyal yayılmada kritik evrenin aşılması, Mısırlı araçların Levant’taki uzun süreli ikametleri (Naqada IIcd-IIIa; 3450-3250). 4- Filistin’deki ticari üslerin/kolonilerin Mısır devlet aygıtının bir parçası olarak örgütlenmesi, ön ve erken kralların ticaretin işleyişine müdahalesi, merkezi kayıt sisteminin güçlenişi (3250-3050): Levant’ta Mısır yerleşimlerinin sayıca artması, Mısır devletleşmesinin kolonileşme dalgalarıyla paralel ilerleyişi (Andelković, 2012: 793, dipnot 8; Tengberg vd., 2001: 98).

5b. Yukarı Mısır’ı Kolonilere Bağlayan Duraklar: El-Farkha Örneği

Güney Levant’ta gerçekten Mısır’a, özellikle de erken krallığın merkezi Yukarı Mısır’a mal akışını kolaylaştırmak için *koloniler* kurulduysa, uzun-mesafeli ticaretin ara-duraklarının olması gerekir. Polonyalı bir ekibin Aşağı Mısır’da, Delta’nın kuzeydoğusundaki Tell el-Farkha’da 1998’den beri yürüttüğü kazılar sayesinde bu açıdan güçlü delillere ulaşılmıştır. Arkeolog Czarnowicz’e bakılırsa, bu kazılar Farkha’nın Yukarı Mısır’ı Levant’a bağlayan bir *köprü* olduğunu ortaya koymaktadır. Yerleşimin ilk 5 evresinde (3550-3000) Levant’tan Aşağı Mısır’a mal taşındığını kanıtlayan çok sayıda keramik örneği keşfedilmiştir. Höyükteki çömleklerin çoğunluğu, genelde saklama kabı olarak kullanılan Filistin tutamaçlı testileridir. Farkha’daki Levant çömleklerinin sayısı 3.-4. evrelerde (3300-3100) daha da artar; demek ki Levant’la ticaret Mısır devletleşmesinin en kritik çağında (krallığın doğum anında) yoğunlaşmıştır. 0. Hanedan’dan 1. Hanedan’a geçiş devrinde (5. evre: 3100-3000), Delta’daki Levant çömleklerinin sayısında keskin bir düşüş gözlenir. Kazı ekibi bunu *kolonilerin* ticari

etkinliğinin artmasına ve erken krallığın talep edilen malları kendi ürettiği çömleklerle getirtip ülke içinde dağıtabilmesine bağlıyor (Czarnowicz, 2011: 117, 121, 125).

El-Farkha, 4. binyıl ortalarında Aşağı Mısır kültürünün bir parçası iken, *Naqada yayılımı* (3350-3250) ile Yukarı Mısır'daki devletleşmenin zeminini oluşturan “tabakalaşma düzeyi yüksek” Naqada kültürünün etkisine girmiştir. Höyükte keşfedilen ve ilk kez bu geçiş sürecinde inşa edildiği anlaşılan büyük binanın bazı odalarında çömlekler, mühür izleri ve Mezopotamya'daki *hesap taşlarına* benzer objeler bulunmuştur. Polonyalı kazı ekibinin başkanlarından K. Ciałowicz, *ortası delik kil disklerin hesap taşı* olarak işlev gördüklerine emindir. O, bazı yazarların şans oyunlarında kullanıldığını düşündükleri kil koniler ile kil topların da *Filistin-Delta-Vadi* hattını izleyen malların dökümünü yapmaya, ticari hesapları tutmaya yaradığı kanaatindedir (Ciałowicz, 2011: 170). Ticari işlemlerin sorunsuz yürümesi için inşa edildiğine inanılan Farkha'daki büyük binanın bazı odaları *depo* olarak kullanılmışa benziyor. Kazı ekibine göre, bir oda da Levant'a giden kervanlar için çıkış kapısı olup ithal malların Nil boyunca dağıtılmasını üstlenen Farkha üssündeki mal giriş-çıkışını yönetmekten sorumlu *memura* ayrılmıştır. Czarnowicz, başta yalnızca Delta'ya özgü maddi kültür unsurlarını içeren El-Farkha'nın *Naqada yayılımı* sırasında (3300'lerde) Yukarı Mısırlı yerleşimciler tarafından iskân edildiğini, Filistin ile ticari ilişkilerin onların gelişinden sonra arttığını, yerleşimin genişlemesinin bu iskândan ve ticaretin getirdiği dinamizmden kaynaklandığını düşünüyor. O halde, Levant'taki kolonileşme dalgası ile Mısır devletleşmesi, Farkha'nın iki bölge arasındaki ticari ilişkilerde merkezi rol üstlendiği bir döneme denk düşmektedir (Czarnowicz, 2011: 120-121, 129).

El-Farkha'da keşfedilen Filistin çömleklerinin başında *kısa boyunlu, düz-tabanlı, şişman ve tutamaçlı testiler* geliyor. Bu keramik tipi, El-Farkha'nın neredeyse bütün evrelerinde mevcuttur. Genelde şarap ve zeytinyağı saklamaya (taşımaya) yarayan tutamaçlı testilerin Güney Levant'taki muadilleri, 4. binyılın ikinci yarısına ait Erani ve Aşkelon gibi Güney Filistin yerleşimlerinde bulunur. Filistin imalatı sıvı ürünlerin Mısır'a ulaştırılması için kullandıklarına inanılan testilere hem Delta'nın doğu yakasındaki Tell el-Iswid, Tell İbrahim Awad, Minşat Ebu Ömer gibi yerleşimlerde, hem de Yukarı Mısır'daki devletleşmenin beşiği olan Nekhen ile Abydos'ta rastlanır. El-Farkha'da keşfedilen çömlekler arasında, Levant imalatı olmayıp Mısırlı zanaatkarın ülke içinde Güney Levant usullerini taklit ederek ürettiği örnekler vardır. Bunlar, höyük sakinlerinin bir bölümünün geçici de olsa Kenan'da bulunup Kenan kültürünü tanıdığını gösterir. Czarnowicz'e göre, Farkha kazıları sayesinde, binyıl sonunda birleşen *İki Mısır*'ın Levant'tan talep ettiği malların beşi saptanabilmektedir: kereste, zeytinyağı, şarap, bakır ve asfalt. Bunlara bal, reçine ve maden filizleri de eklenebilir. Mısır,

bu mallar karşılığında Filistin'e *tarımsal fazlasını* göndermiş olmalıdır: tohum, et, özellikle domuz eti, belki bira. 4. binyıl İsrail yerleşimlerinde bulunan balık kemiklerine bakılırsa, Mısır'dan Filistin'e giden mallara Nil levreği ile kedi balığı da dâhil edilebilir. Mısır'dan ihraç edilen kalemler arasında lüks mal yoktur. Bu, Mısır-Levant ticaretine yön verenlerin Nil seçkinleri olduğunu, iki ülke arasındaki ilişkinin merkez-çevre ikiliğine dayandığını savunan yazarların tezlerini güçlendiren bir veridir (Czarnowicz, 2011: 121-122, 129-130, 132-133). Merkez-çevre karşıtlığının ileri sürülebilmesi için bundan fazlasına ihtiyaç varsa da, lüks mal ithalatının Mısırlı seçkinlerin sınıfsal konumlarını belirginleştirip devletleşmeyi hızlandırdığı söylenebilir. Levant'ın Mısır'dan ithal ettikleri ise *tüketim malları* kategorisine girdiğinden, söz konusu ticaret bu ülkede tabakalaşmayı derinleştiren bir işlev görmemiştir.

El-Farkha'da toprak altından pek çok mızrak ve olta iğnesi çıkarılmıştır; Yerli talebi karşılayan balıkçılık, herhalde ticari amaçlara da hizmet ediyordu. Ön ve erken krallar devrinde (3300-3000) "hem yönetsel hem dini merkez" rolü üstlendiğine inanılan El-Farkha, ticari açıdan canlı bir geçiş üssü olmalıdır. Filistin ile Yukarı Mısır arasındaki mal akışını düzenlemekle kalmayıp kendi imkânlarıyla ürettikleri yerli malları ve doğal kaynakları da dolaşıma sokan Farkhalılar, yerleşimde bulunan farklı türdeki (Filistin, Delta ve Yukarı Mısır tarzı) çömleklerden anlaşıldığı üzere, ticari ilişki kurdukları iki bölgenin kültürünü de iyi tanımaktadırlar. Kazı ekibi, Yukarı Mısırlı seçkinlerin Filistin mallarına kolayca sahip olmalarını sağlayan Farkha seçkinlerinin, ayrıcalıklarını kullanıp toplumun geri kalanından farklılaştıklarını, Yukarı Mısır'dan gelen lüks mallar (yarı-değerli taşlar ve altından yapılmış boncuklar ile iktidarı simgeleyen topuz başları) sayesinde de statülerini sağlamlaştırdıklarını düşünüyor. Ticari ilişkiler sıkılaşıp el-Farkha bir çekim merkezine dönüştükçe, Yukarı Mısırlı yerleşimciler Delta'ya inmiş olabilirler. Ciałowicz'in mevcut verilerden yola çıkarak ulaştığı sonuç, gelenlerin yerli seçkinlere ait semtlere yerleşmekten kaçındıkları, onların da onayıyla höyüğün uygun bir bölgesini yurt edindikleridir. Ortada kolonileşme tarzı bir nüfus hareketi vardır, ancak *zora değil karşılıklı rızaya dayalı bir birlikte yaşama formülünde uzlaşmıştır*. Gelenlerin en önemli eseri olan dev kamu binası, o dönem için (3300-3200) Mısır'da inşa edilmiş en büyük yapıdır. Depo, yönetim merkezi ve lojman işlevi gördüğü sanılan yapı, Farkha'nın gündelik yaşamında ticaretin büyük rol oynadığını ve Yukarı Mısırlı göçmenlerin ticaretin işleyişine etkin biçimde katıldıklarını kanıtlar (Ciałowicz, 2011: 171-175).

Farkha'nın kolonileştirilmesi 0. Hanedan devrinde güç merkezileşmesinin yaşandığı, Mısır devletinin doğum yeri kabul edilen Abydos ile Nekhen'in Filistin mallarına ulaşma arzularından ve aralarındaki siyasi rekabetten bağımsız değildir. Bu merkezlere hükmeden ön-krallar, Aşağı Mısır'ı ekonomik açıdan kendilerine bağlamanın ticareti denetlemek için elzem

olduğunu kavrayınca, Delta'daki nüfus kompozisyonunu değiştirmek ve ticari üslerin yönetiminde Yukarı Mısırlıları görevlendirmek istemiş, bu yüzden de kolonileşme akımını teşvik etmiş olmalıdır. Nil boyunca gerçekleşen nüfus hareketleri, uzun vadede *İki Ülke*'nin birleşmesiyle sonuçlanan sürecin ilk adımı olarak görülebilir. El-Farkha kazısını yöneten Ciałowicz'in kanaati, ilk kuşak göçmenlerin yerlilerle barışçı biçimde yan-yanaya yaşamayı başardıkları ama Yukarı Mısır kökenli ikinci kuşak seçkinlerin baskın konuma geldikleri yönündedir. Öyleyse, Delta'nın Yukarı Mısır kültürü ve ideolojisini içselleştirmesi, şiddet ve dayatma ile değil tedrici bir asimilasyon ve kültürleşme (*Naqadalaşma*) süreciyle olmuştur (Ciałowicz, 2011: 175).

Kuşkusuz 4. binyılın ilk yarısında Filistin ile ticareti başlatanlar Aşağı Mısırlı yerlilerdi; henüz iki tarafta da adına *devlet* denebilecek kurumsal yapılar olmadığı için siyaset-dışı aktörlerin yürüttüğü, *down-the-line* mantığıyla işleyen arkaik bir ticaretti bu. *Seçkinlerin* belirişi, köy boyutunu aşan ticari merkezlerin güçlenişi ve kurumsallaşan iktidar odaklarının ekonomik yaşamı etkin biçimde denetleme arzuları bu sürecin ürünüdür. Arkaik ticaretin rasyonelleşmesi ve tek bir merkezden yönetilmesi için Yukarı Mısır'da yanacak devletleşme ateşi beklenmelidir. *Erken devleti mümkün kılan arkaik ticaretse, down-the-line yönteminin sonunu getirip uzun-mesafeli ticari ağları yaratan da erken devlet olmuştur. Yukarı Mısırlı yerleşimcilerin Delta'yı iskân etmeleriyle somutlaşan Naqada yayılımı Filistin'deki Mısır kolonileşmesinin önünü açarken; bağımsız tacirlerin elinde şekillenen Filistin-Mısır ticareti de ön-kralların merkezîyetçi eğilimlerine uygun olarak biçim değiştirmiştir. Dönüm noktası, İki Mısır'ın iktisaden birleşmeye başladığı, 0. Hanedan'ın ortaya çıktığı ve Filistin'de ön-kralların arzuları doğrultusunda Mısır kolonilerinin kurulduğu 33. yüzyıldır.*

5c. İki Mısır Birleşirken Kolonileşmenin Sona Erişi (3100-3000)

Güney Levant'ı Nil Vadisi'ne bağlayan ticari hat, 0. Hanedan'ın yerini 1. Hanedan'a bıraktığı dönemlere (3200-3100) kadar son derece canlı ve uzundur, öyle ki Yukarı Mısır'ı aşip daha güneydeki Nübye'ye dek uzanır. Ne ki, uzak kültürleri birbirine yaklaştıran yoğun ticari ilişki 1. Hanedan'ın ilk üç kralının taht dönemlerinde (Narmer, Hor-Aha, Djer: 3100-3000) sekteye uğrar. Tam İki Mısır'ın birleştiği, kraliyet otoritesinin güçlendiği çağlarda (4. binyılın son yüzyılında) Levant'taki Mısır yerleşimleri terk edilmiş, doğudan yapılan ihracat bariz biçimde kesilmiştir. 1. Hanedan'ın üçüncü kralı olduğu sanılan Djer'in taht dönemi sona ererken (MÖ. 3000) Mısır-Levant bağlantısı yeniden kurulur, ama iki ülke arasındaki ticari ilişki geçmiştekinden farklıdır. 1- Levant'ta Mısırlı yerleşimci izi kalmamıştır. 2- Takas tek yönlüdür (Levant'tan Mısır'a doğru), Abydos kral mezarları Levant'tan ithal çömleklerle

donatılmıştır. Etkileşim, 2. Hanedan (2900-2700) döneminde yine zayıflar ve “Eski Krallığı kuran” 3. Hanedan (2700-2575) zamanında tamamen kesilir (Braun, 2011: 118-121).

4. binyılın son çeyreğinde altın çağını yaşayan Mısır kolonileri, devlet bir kez kurulunca işlevsiz kalmış gibidirler; Kolonlar 31. yüzyılın ikinci yarısında Levant’ı bırakıp anayurtlarına geri dönmüş olmalı. Mısırlılar artık Akdeniz ile 1. Çağlayan arasına sıkışmış *İki Ülke* (Vadi ve Delta: tanrısal krallar sayesinde göksel iradeye uygun biçimde kurulan *ebedi ve evrensel nizamın* yurdu) dışındaki dünya parçasıyla, (*kaos* toprağıyla) aralarına mesafe koymuşlardır; bundan sonra, dışarıdan mal girişine engel olunmasa da, Mısır’ın “kolonyal” bir proje doğrultusunda *yabancı* ülkelere yerleşmesi ve ticari işleyişe aktif biçimde katılması mümkün değildir. Mısır’ın dış dünya ile bağlantısı en aza inmiştir; Sina Yarımadası’na bile “yabancı topraklar” gözüyle bakılmaktadır.

Peki, *İki Mısır’ın kültürel/ekonomik/siyasal bütünleşmesinde*, dolayısıyla devletleşmede büyük payı olan ticaret kolonileri, bütünleşmenin başarıldığı bir sırada niçin ortadan kalktılar? Akla gelen ilk açıklama, erken Mısır devletinin yabancı ülkelerle yürütülen ticarete yeni düzen getirmek istemesi, kolonyal işleyiş sürdürme gereği duymayıdır. Filistin yerleşimleri, binyıl dönümünde köy örgütlenmesini aşarak kentleşmeye başlamışlardır. Mısır devleti bu gelişme doğrultusunda, yerli ticaret ortaklarının mal akışını rasyonel ve güvenli biçimde örgütleme yeteneği kazandıklarına, kolonlar olmasa da Levant’tan mal temin edebileceğine inanmış olabilir. Filistin’den gelen çömlüklerin şarap taşıdığı önermesi de kolonların çekilişini açıklamakta kullanılabilir. 1. Hanedan’ın kuruluşundan sonra Nil Deltası’nda üzüm bağlarının sayısının arttığı biliniyor, öyleyse Mısır şarapçılığı 3. binyıla doğru nicel bir genişleme yaşamış olmalıdır. Belki Mısırlılar acemilik dönemini atlatıp nitelik bakımından da Filistin’le rekabet edebilecek güce erişmiş ve şarap ithalatına ihtiyaç duymaz olmuşlardı. Ama kolonilerin tümüyle ortadan kalktığı 3. binyıl başında da Filistin’den Mısır’a (şarap değilse bile) mal akışı sürmüştür. Ticari seferler bu kez Mısır krallarının görevlendirdiği *kralliyet elçileri* tarafından yürütülmüştür: Elçilerin muhatapları artık kırsal yerleşimlerin yerel önderleri değil hâkimiyet sahalarını genişletmeye gayret eden Kenanlı prenslerdir. Evet, kolonilerin yok oluşu Filistin-Mısır ticaretinin bütünüyle kesildiği anlamına gelmez. Ancak 3. Hanedan’la birlikte (27. yüzyılda) yeni bir döneme girilir ve Mısırlılar Asya’dan talep ettikleri malları deniz yoluyla getirtmeye başlarlar. Mısır’ın kuzeydeki yeni ortakları Lübnan kentleri, özellikle de Doğu Akdeniz ticaretinin merkezi Biblos’tur (Tengberg vd., 2001: 101). Mısır’ın devletleşme sonrasında yalnız Nil’de değil açık denizde de seyahat edebilen gemilere ve büyük inşaat hamlelerinde iskele olarak kullanılmak üzere tonlarca keresteye ihtiyaç duyacağı düşünüldüğünde, Lübnan sedirini Nil’e ulaştırmakta zorluk çekmeyeceği belli olan Biblos

gibi Orta Levant kentleriyle ticari ortaklık kurması mantıklı görünür. Bu sayede, uzun zamana yayılan zahmetli kara yolculuğu gündemden düşmüş, yerini Suriye-Lübnan limanlarından yürütülen deniz ticaretine bırakmıştır. Artık Asya'dan kısa sürede ve daha çok miktarda mal getirmek mümkündür (Campagno, 2008: 699).

5d. Devletleşme Süreken Nil-Merkezli Evren Tasarımının Doğumu

Filistin'deki Mısır kolonileşmesinin 1. Hanedan devrinde, devletleşmenin hızlandığı ve kolonların arkalarında daha büyük kurumsal destek bulabilecekleri bir anda sona ermesi, ideolojik nedenlerden kaynaklanıyor da olabilir. Hatta Mısır gibi kökenlerine ve kuruluş ideolojisine sadakatle bağlı bir ülkeden söz ettiğimizde, kolonileşmenin sonunu getiren faktörlerin ticari ve ekonomik değil siyasal ve ideolojik olması akla daha yakın gelmektedir. Kralı ya da sonraları yaygınlaşan unvanı kullanırsak, *firavunu* “kozmetik düzenin garantörü” sayan ve Nil Vadisi ile Deltası'nı dünyanın merkezine koyan Mısır devlet ideolojisine göre, Nil dışındaki dünya “kaos”a teslim olmuştur. 2,5 binyıl sonra (MÖ. 5. yüzyılda) Yunanların yapacağı gibi, Erken Hanedanlar Dönemi'ni (3100-2700) yaşayan Mısırlılar da dış dünyayı *barbarlıkla* özdeşleştirirler. Kraliyet otoritesi güçlendikçe ve fiziki sınırlar zihinlere yansımaya başladıkça Mısırlıların Aşağı ve Yukarı Mısır dışında kalan topraklara karşı duydukları küçümseme/tiksinti ile karışık mesafe artar: *İki Ülke*'den olmayan barbarlar, giderek *kaosun elçileri*, hatta “Mısır'ın düşmanları” olarak tarif edilir. Levant kolonileşmesine son veren 1. Hanedan'ın önemli bir icraatı da, Vadi'nin bitip Delta'nın başladığı noktada bulunan Memphis kentinin erken devlete başkent yapılmasıdır. Memphis sanki *İki Ülke*'nin tam ortasına oturan denge merkezidir. O, güneyde 1. Çağlayan'a dek uzanan Yukarı Mısır ile kuzeyde Nil'in Akdeniz'e ulaşmasıyla şekillenen Delta'nın birliğini simgeler. *Erken Hanedanlar Devri* kralları ve seçkinleri, İki Ülke'nin sınırlarını daha öteye taşıyabilirlerdi, örneğin uzak kolonileri Mısır'ın uzantıları olarak belirleyebilirlerdi. Ama çeşitli nedenlerden ötürü (güvenlik, geniş topraklara hükmetmenin getireceği zorluk...) *yayılmacı bir strateji* izlememiş ve “Mısır”ı Nil'le sınırlamışlardır. Evrensel nizam yalnız *İki Ülke* için geçerli olduğundan, Levant kaotik, dolayısıyla “yabancı” kategorisine girmektedir (Campagno, 2008: 694-695, 700, dipnot 10).

Mısır devlet ideolojisi, daha ulus-devletler çağının başlamasına 5 binyıl varken, İki Ülke sakinlerinin kendilerini bir ulusun parçaları olarak görmelerini sağlamış, barışçı ilişkiler geliştirilen (Levant gibi) ticari ortakları bile “yabancı” kategorisine sokarak onları *Mısır etnik-siyasal biriminin* dışında bırakmıştır (Wilkinson, 1999: 49). Bu ideoloji, devletin hâkimiyet alanını aynı zamanda *Tanrılar nizamının* somut gerçekliğe dönüştüğü bir “kutsal alan” olarak tanımlarken, sınır dışında kalan toprakları da etnik ve kozmik “dışarı” saymıştır. Levant'taki

Mısır kolonileşmesinin durması belki de “kozmos”u, *kaotik olmayan ideal dünyayı* Mısır’la özdeş gören bu anlayışın eseridir (Campagno, 2008: 701). MÖ. 3. binyıl ve sonrasında çok güçlü biçimde kurulan, bir ölçüde devletin niçin var olduğunu ya da olması gerektiğini açıklayan ve *İki Ülke – Dışarı* karşıtlığının temelinde yer alan *Maat-İsfet* (nizam-kaos) kavram çifti ilk kez MÖ. 4. binyıl sonunda ortaya çıkmıştır. Bunun dolaysız kanıtı ise, “İki Ülke”nin dışında Mısır mezarının bulunmamasıdır.

Mısırlılar, Levant’la ticari ilişki yürüttükleri yüzyıllar boyunca, orada “koloni”ler kurdukları dönemler (özellikle 4. binyılın son çeyreği) dâhil, kendilerine ait mezarlıklara sahip olmamışlardır. Bu mantığı anlamının yolu, yazılı dönem eserlerinin *ölümle Mısır toprağı* arasında kurdukları bağa odaklanmaktan geçer. “Sinuhe’nin Öyküsü” adlı MÖ. 2000-1950 yılları arasına tarihlenen edebi eserde, yabancı diyarlara gitmek zorunda kalan Mısırlıların en azından yaşlandıklarında ve ölümün yaklaştığını hissettiklerinde *ebedi huzurun ülkesi* Mısır’a dönmeleri gerektiği yazılıdır. “Ölü, Mısır-olmayan ülkede huzur bulamaz; zira yabancılar onu usulünce gömmeyi bilmezler; ölümü hisseden, uzun süreli ayrılığa son verip ülkesine dönmelidir” (Andelković, 2012: 798).

Sonuç

Mısır ile Güneybatı Asya arasındaki kültürel temasın ve mal değiş-tokuşunun tarihi eskidir. Mısır, çiftçi-otlatıcı yaşam tarzına dayalı, tarım ve hayvancılığın biçimlendirdiği neolitik kültürü bile *yiyecek üretimi devriminin* beşiği Bereketli Hilal’e borçludur: Nil Vadisi’nde yetişen bitkilerin ve beslenen hayvanların ilk evcilleştirildiği yer orasıdır. Nil sakinleri, avcı-toplayıcılıktan çiftçiliğe geçişlerini Bereketli Hilal’e borçlu olsalar da, *eşitlikçi köy toplumu* evresini Asyalılar kadar uzun yaşamamış, karmaşık yapıli merkeziyetçi sistemin (devletin) keşfinde Mezopotamyalı komşularına yetişip onları yakalamışlardır. 4. binyılın ikinci yarısı, özellikle de son çeyreği, yalnız Yakın-Doğu’nun değil İnsanlık tarihinin de dönüm noktasıdır. Dicle-Fırat ve Nil havzalarında neolitik köy toplumunun sonunu getirecek gelişmeler yaşanmış; yeni bir toplumsal örgütlenme tarzını haber veren “uygarlık” yolu böylece açılmıştır. *Tarımsal fazlanın depolanması sayesinde tarım-dışı sektörlerle yönelen nüfusun serbest kalması; geçimlik ekonominin nüfus artışıyla koşut olarak biçim değiştirmesi ve yeni mesleklerle birlikte tabakalı bir sistemin zuhuru; zanaatta ve siyasette uzmanlaşma; seçkinlerin statülerini görünür kılacak egzotik mallar talep ederek uzun-mesafeli ticareti canlandırmaları; köy boyutunu aşan ticari merkezlerin belirişi, buraların siyasal merkezlere dönüşerek erken devletin doğumuna zemin hazırlamaları...* Mezopotamya’da kent/mikro-devletlerin, Nil Havzası’nda ise Aşağı ile Yukarı Mısır’ın tek bir siyasal otorite altında birleşmesi sonucunda tarihin ilk bölgesel/makro-devletinin ortaya çıkışı aşağı yukarı aynı

devirlerde (4. binyıl sonlarında) olmuş; iki örnekte de yukarıda sıraladığımızı benzer bir toplumsal evrim çizgisi izlenmiştir.

Mezopotamya ile Mısır'da önce *devletsiz karmaşık toplumun* (*şefliklerin*) ve daha sonra devletli toplumun belirlediği 4. binyıl, başka önemli gelişmeler nedeniyle de eşsiz bir devirdir. 1- Binyılın ilk yarısında başlayan takas, ikinci yarıda mal akışının süreklilik kazandığı daha örgütlü bir evreye girer. 2- Güney ve Kuzey Mezopotamya'yı birleştiren Uruk kültürü, aynı dönemlerde ve dolaylı olarak Mısır'da tabakalı-hiyerarşik-kurumsal-merkeziyetçi yapının doğumuna katkıda bulunur. 3- Uruk etkisine eşlik eden *Naqada yayılımı* (3350-3250) ile Yukarı Mısır'da filizlenen ön-devlet kültürü Aşağı Mısır'a (Delta'ya) taşınır; böylece İki Mısır'ın birleşmesiyle sonuçlanacak olan süreç başlar. Bu sırada, Yukarı Mısırlı seçkinler (bunlar belki de Mezopotamya'da olduğu gibi *bölgesel hâkimiyet mücadelesi veren yerel önderlerdi*), Levant'la yürütülen ticareti etkin kılmak için Delta'da ara-duraklar kurdurup buralara memur atayarak Levant *kolonileşmesinin* önünü açarlar. 4- Adları ve haleflik-seleflik ilişkilerinden emin olamadığımız (Akrep I, Çifte Şahin, İri-Hor, Ka-Sekhen, Akrep II, Narmer) 0. Hanedan'ın ön-kralları zamanında Mısırlı yerleşimciler Levant'ta ticaret üsleri, koloniler ve istasyonlar kurmuş; bu sayede seçkinlerin talep ettiği lüks malların Mısır'a akışını kolaylaştırmış olmalı (3300-3100). Mısır'a giden çömlüklerin önemli bir kısmının *serekh* işareti taşınmasına bakılırsa, Yukarı Mısır'da beliren ön-devlet ticari yaşamı doğrudan denetleme gücüne sahiptir. Hatta Filistin'den Nil boylarına giden kalemlerin tüketim mallarından ziyade "seçkinlerin siyasal otoritesini perçinleyen ve onlara meşruiyet kazandıran prestijli mallar" olduğu dikkate alındığında, yürütülen ticaretin hemen tümüyle yönetsel aktörlerin siyasal amaçlarına ("statü kaygısıyla tüketim"e) hizmet ettiği bile söylenebilir.

Mezopotamya'da kentli-devletli toplumun ortaya çıkışı, uzun-mesafeli ticaret ağlarından ve onları denetlemek için kurulan *kolonilerden* bağımsız değildi. Kolonileşmede amaç, stratejik noktalara koloniler, ileri karakollar, üsler ya da istasyonlar kurarak mal akışının güvenliğini/istikrarını garanti etmektir. Mısır'da da devletin doğum yeri olan Aşağı-Orta Nil seçkinlerinin egzotik mal akışını denetleme arzuları ve bu doğrultuda önce Delta sonra Filistin yönünde nüfus hareketini özendirmeleri devletleşme süreciyle paralel gelişmiştir. Yukarı Mısır'da devletin filizlendiği yerleşimler aynı zamanda ticaretin örgütlendiği *erken bölgesel merkezlerdir*. Bu gerçek bize siyasal kurumsallaşma ile ticareti rasyonel ilkeler doğrultusunda yönetme ihtiyacının birbirini beslediğini gösterir. İki Mısır'ı kültürel açıdan bütünleştiren *Naqada yayılımı* bile, kültürleşme (Delta seçkinlerinin Yukarı Mısır'daki tabakalı-karmaşık yapıya öykünmeleri, onu taklit etmeleri) ile kolonileşmenin (Yukarı Mısırlıların ticaretin sürekliliği için Delta'nın stratejik noktalarına göç ederek oraya kendi maddi kültürlerini, zihniyetlerini ve ideolojilerini taşımaları) iç-içe geçtiği bir süreçtir.

Demek ki, İki Ülke, kültürel bütünleşmesini Yukarı Mısır seçkinlerinin ticaret yollarını güvenileştirme projelerine borçludur; Ticaretin tek bir siyasal otorite tarafından denetlendiği ve Delta ile Vadi'nin aynı maddi kültürde bulunduğu böylesi bir ortam var olmasaydı, herhalde Mısır devletinin doğumu gerçekleşmezdi.

Yukarı ve Aşağı Mısır'ın kültürel, ekonomik ve siyasal bütünleşmesiyle eşzamanlı gelişen, onu destekleyen ve ondan güç alan bir başka olay, Levant-Mısır ticaretinin Filistin'deki koloniler sayesinde yeni bir boyut kazanmasıdır. Binyılın ilk yarısında *komşudan komşuya* ilkesiyle işleyen arkaik takas ikinci yarıda uzun-mesafeli ticarete dönüşürken bölgelerarası alış-verişin aktörleri iki taraftan da sürece katılan araçlardır. Aşağı-Orta Nil'deki bölgesel merkezlerin yerel krallıklara dönüştüğü (devletleşmenin başladığı) bir devirde (3300-3100), Mısırlı göçmenlerin Levant'ta ticaret kolonileri kurdukları ve ön-krallarla onlara hizmet eden siyasal seçkinlerin talepleri doğrultusunda Mısır-Levant ticaretini aktif biçimde yönettikleri görülür. Mısır'a giden malların ön-kral armalarıyla işaretlenmesine bakılırsa, koloniler ticari etkinliklerini sürdürmek için ön-devlete, ön-devlet de ticari yollar üzerinde mutlak söz sahibi olmak ve İki Mısır'ı nihai biçimde bütünleştirip devletleşmeyi tamamlamak için kolonilere muhtaçtır. Ön ve erken Mısır devletinin desteği ve teşviki olmasaydı, herhalde Mısırlı göçmen-kolonlar Filistin yolunu tutup Nil'den yüzlerce kilometre uzakta yeni yerleşimler kurmayı ya da yerlilerle dip-dibe oturup Mısır'a mal akışını oradan koordine etmeyi başaramazlardı.

4. binyıl şaşırtıcı bir gelişmeyle sona erer: Mısırlı kolonların Levant'taki ticari etkinlikleri bıçak gibi kesilmiştir. Kesinti, tam 1. Hanedan'ın (3 binyıllık *Mısır Krallığı*'nin) kurulduğu ve devlet ideolojisinin olgunlaşmaya başladığı bir dönemde gelmiştir. Altın çağlarını yaşayan ve ön+erken devletin desteğiyle sistematik biçimde işleyen koloniler en yaygın oldukları bir dönemde tarih sahnesini niçin terk ettiler? Soruyu yanıtlamaya “ticaret kolonileri”nin doğasına dair çok *genel* bir saptamayla başlayalım: Bu tür koloniler, - anayurtları onları beslemediği, siyasi ve dini uzlaşmazlıklardan ötürü yurttaşlarıyla yollarını bütün bütüne ayırmaları gerektiği ya da eskisinden daha iyi/güzel/rahat/barışçı bir yaşam kurmayı umdukları için anayurtlarını terk eden, gittikleri topraklarda kök salıp çocuklarının orali olmasını arzulayan kolonların kurduklarının aksine- kalıcı olmayı amaç edinmezler. MÖ. 4. binyılın ikinci yarısında kuzeye giden Güney Mezopotamyalıların, 2. binyıl başlarında Anadolu'da ticaret kolonileri kuran Asurluların ve Orta Çağ'da Doğu Akdeniz ticaretini yöneten İtalyanların büyük çoğunluğu, kolonilerdeki ikametleri ne kadar sürerse sürsün (bazı ticaret kolonileri pek çok kuşağı içinde barındırmış, hatta birkaç yüzyıllık ömre sahip olmuştur), anayurtla bağı koparmamış; orada kalan akrabaları, ortakları, hatta eşleri ve çocukları ile iletişimi sürdürmüşlerdir. Saydığımız örneklerde, koloni “nihai yurt” olarak

görülmemiş, orada on-yıllarca ikamet edenler bile gelecek planlarını anayurt üzerinden yapmışlardır. Fenikeli kolonların kurduğu Kartaca gibi, kalıcı yurda dönüşen ticaret kolonileri de vardır; ancak genel olarak ticari ilişkiler bir nedenden ötürü kesintiye uğradığı ya da ticaretin güvenliği ve sürekliliği için artık kolonilere, üslere, karakollara gerek duyulmadığı hallerde kolonların anayurda dönmeyi tercih ettikleri görülmektedir. Örneğin Kuzey Mezopotamya'daki Uruk kolonileri MÖ. 3100 civarında bütünüyle terk edilmiş; Asurlu tüccar siyasi nedenlerden ötürü yolların güvensizleştiğini görünce ticari etkinliklere son verip anayurda dönmüş; MÖ. 1. binyılın ikinci yarısında sıkı bir rekabete tutuşan Yunan ve Fenike kolonileri rakiplerinin yayılmacı siyasetine maruz kalıp işlevlerini yitirince buldukları coğrafyadan ayrılmışlardır.

En azından 3 yüzyıl boyunca rasyonel biçimde işleyen, İki Mısır'ın ticari ve siyasi bütünleşmesine büyük katkı sağlayan Levant'taki Mısır kolonilerinin ortadan kalkışına dair *özel nedenler* de sıralayabiliriz. Bunların ilki, Filistin'deki ortakların siyasal örgütlenme düzeyinde yaşadıkları dönüşümle ilgilidir: Filistin yerleşimlerinin 3. binyıla doğru köy/kasaba boyutunu aşip kentleşme sürecine girmesi orada da yerel prenslerin ortaya çıkmasını sağlamış, ticaret böylece (yerel prenslerle akdedilen anlaşmalar gibi) kolonileşme gerektirmeyen yollarla yapılı hale gelmiştir. Bu argümanın sağlam temellere sahip olduğunu anlamak için benzer bir örneğe göz atmak yeterlidir. 4. binyılın ikinci yarısında Güney ve Kuzey Mezopotamya arasındaki ticareti örgütleyenler de çok büyük olasılıkla kuzeyde kurulan ticaret kolonileridir. Bu kolonyal üsler ve merkezler olmasaydı herhalde kuzeyden güneye mal akışı sekteye uğrardı. Karmaşık toplum olma yolunda güneyden geri kalan kuzey, ticaretin sürekliliğini sağlayamayabilirdi; bunun için gerekli siyasal örgütlenme ve kurumsallaşma düzeyine ulaşamamıştı henüz. Ancak Uruk Çağı biterken (3100) kuzeydeki kolonilerin de sonu geldi ve 2. binyıl başına kadar Mezopotamya ve Anadolu'da yeni bir kolonyal dalga görülmedi. Yakın-Doğu ticareti Uruk Çağı ile Eski Asur Çağı arasındaki 1200 yıl boyunca (3100-1900) kolonileşme içermeyen yöntemlerle yapılmıştır.

Filistin'deki Mısır kolonileşmesinin sonunu getiren bir başka *özel* neden, Mısır'ı dünyanın merkezine koyan ve Nil dışındaki coğrafyaları güvensiz ve tehditkâr (tanrısal düzene karşıt...) bulan ideolojide aranmalı. Düzeni ve refahı Nil Vadisi ve Deltası ile, düzen yoksunluğu ve bütün mekruh şeyleri de "Mısır-olmayan"la özdeşleştiren bu bakış açısı, Nil ahalisinin mücbir sebep olmadıkça yurdundan uzak kalmasını doğru bulmaz. Devlet ve düzen kurulana kadar kolonların üstlendiği yapıcı rol (ön-devletin ticari yolları denetleme arzusuna uygun biçimde Mısır-merkezli siyasal otoritenin meşruiyetini tanımak; ona iktidarını Nil ötesine genişletme fırsatı sunmak; egzotik mal akışının kesintiye uğramasını önleyerek kamusal binaların, eserlerin ve aktörlerin ihtişamına katkıda bulunmak ve bu sayede tebaanın

ebedi itaatini kazanmasını sağlamak) yadsınmasa bile *kralda*, onun sarayında ve hizmetkârlarında somutlaşan *düzen-Maat* bir kez kurulduktan sonra Mısır'ın egzotik mal ihtiyacı için *kendi insanını* yabancı diyarlara göndermesi hoş görülmecektir. Bu kültür içinde yetişen sıradan Mısırlı da tabii ülkesinden uzakta olmayı kabullenemez. Ölü bedeninin bile Mısır dışına gömülmesine tahammül edemeyen bir zihniyet için ticaretin aracılara eliyle yürütülmesi dışında yol kalmamıştır. Bu zihniyet değişikliğinden kârlı çıkanlar, gelecekte Fenike kültürüne beşiklik edecek olan Doğu Akdeniz kıyılarının bağımsız kentleri olmuştur. 3. binyıl ve sonrasında Mısırlıların yerleşmekten çekinmeyecekleri *Mısır-olmayan* tek coğrafya, 1. Çağlayan'ın ötesi, yani Nübye olarak bilinen Orta Nil bölgesidir. Burası İki Mısır'a dâhil değilse de, en azından Mısır'a bereket getiren suyun ve alüvyonun kaynağıdır.

KAYNAKLAR

Andelković, B. (2012), “Hegemony for Beginners: Egyptian Activity in the Southern Levant during the Second Half of the Fourth Millennium B.C.”, *Issues in Ethnology and Anthropology*, 7 (3), 789-808.

Bestock, L. (2009), *The Development of Royal Funerary Cult at Abydos: Two Funerary Enclosures from the Reign of Aha*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

Braun, E. (2001), “Proto, Early Dynastic Egypt, and Early Bronze I-II of the Southern Levant: Some Uneasy 14C Correlations”, *Radiocarbon*, 43 (3), 1279-1295.

Braun, E. (2011), “Early Interaction between Peoples of the Nile Valley and the Southern Levant”, *Before the Pyramids: The Origins of Egyptian Civilization*, (Ed.) E. Teeter, Chicago, Oriental Institute of the University of Chicago, 105-122.

Campagno, M. (2008), “Ethnicity and Changing Relationships between Egyptians and South Levantines during the Early Dynastic Period”, *Egypt at its Origins 2*, (Eds.) B. Midant-Reynes vd., Leuven, Peeters, 689-705.

Campagno M. (2013), “Late Fourth Millenium BCE”, *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, (Eds.) W. Grajetzki ve W. Wendrich, Los Angeles, UCLA-Near Eastern Languages and Cultures, 1-15.

- Ciałowicz, K. M. (2011), “Excavations in the Western Kom at Tell el-Farkha 2009–2010”, *Recherches Archéologiques NS 3*, Kraków, L’Institut d’Archéologie de l’Université Jagellonne de Cracovie, 157-178.
- Czarnowicz, M. (2011), “Between Core and Periphery – Early Contacts between Egypt and the southern Levant in Light of Excavations at Tell el-Farkha, Eastern Nile Delta”, *Egypt and the Near East – the Crossroads*, (Ed.) J. Mynářová, Prague, Czech Institute of Egyptology, 117-138.
- Çıvgın, İ. ve Yardımcı, R. (2010), *İlkçağ Tarihi*, Ankara, Maya.
- Demand, N. H. (2011), *The Mediterranean Context of Early Greek History*, Oxford, Wiley-Blackwell.
- Diamond, J. (2002), *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, Çev.: Ü. İnce, Ankara, TÜBİTAK.
- Gophna, R. (1978), “En-Besor: An Egyptian First Dynasty Staging Post in the Northern Negev”, *Expedition*, 20, 4-7.
- Honoré, E. (2007), “Earliest Cylinder-Seal Glyptic in Egypt: From Greater Mesopotamia to Naqada”, *The International Conference on heritage of Naqada and Qus region, Vol. I*, (Ed.) H. Hanna, 31-45.
- Koehler, E. C. (2010), “Prehistory”, *A Companion to Ancient Egypt – Vol. I*, (Ed.) A. B. Lloyd, Chichester, 25-47.
- Köhler, E. C. (2010), “Theories of State Formation”, *Egyptian Archaeology*, (Ed.) W. Wendrich, Chichester, 36-54.
- Milevski, I., Braun, E., Varga, D. ve Israel, Y. (2012), “A newly-discovered Early Bronze Age settlement and silo complex at Amaziya, Israel”, *Antiquity*, 86, 331.
- Miroschedji, P. de (1999), “De la Mésopotamie urukéenne à l’Égypte prédynastique: Commentaire sur les articles de G. Stein et al. et de B. Helwig”, *Paléorient*, 25 (1), 159-165.
- Moorey, P. R. S. (1999), *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*, Winona Lake, Eisenbrauns.
- Raffaele, F. (2003), “Dynasty 0”, *Aegyptiaca Helvetica*, 17, 99-141.
- Reese, D. S., Mienis, H. K. ve Woodward, F. R. (1986), “On the Trade of Shells and Fish from Nile River”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 264, 79-84.

Scham, S. ve Garfinkel, Y. (2000), “Perforated Rods – A New Chalcolithic Ivory Type”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 319, 1-5.

Tengberg, M., Sykes, N., Naggiar-Moliner, L., Boulez, V., Faltings, D., Sadek, M. de, Miroschedji, P. de (2001), “Les fouilles de Tell es-Sakan: nouvelles données sur les contacts égypto-cananéens aux IVe-IIIe millénaires”, *Paléorient*, 27 (2), 75-104.

Wallerstein, I. (1974), *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York, Academic Press.

Watrin, L. (2000), “Copper Drops and Buried Buildings: Ma’adi’s Legacy as a Predynastic Delta Trade Capital”, *Bulletin of the Egyptian Geographical Society*, 73, 163-184.

Watrin, L. (2003), “Lower – Upper Egyptian Interaction during the Pre-Naqada Period: From Initial Trade Contacts to the Ascendancy of Southern Chiefdoms”, *Egyptology at the Dawn of the Twenty-first Century: Proceedings of the Eighth International Congress of Egyptologists*, Cairo, 2000, Cairo, The American University in Cairo Press, 566-581.

Watrin, L. (2004), “From Intellectual Acquisitions to Political Change: Egypt-Mesopotamia Interaction in the Fourth Millennium BC”, *De Kêmi à Birît Narî*, 2, 48-94.

Watrin, L. (2007), “The Relative Chronology of the Naqada Culture: a view from Buto, Ma’adi, Harageh and Gerzeh”, *The International Conference on heritage of Naqada and Qus region, Volume I.*, (Der.) H. Hanna, 1-30.

Wilkinson, T. A. H. (1999), *Early Dynastic Egypt*, London – New York, Routledge.

Wilkinson, T. A. H. (2011), *The Rise and Fall of Ancient Egypt*, New York, Random House.